

Легенди рідного краю

Віктор СТУС

Пастка

Повість

Запоріжжя
«Дніпровський металург»
2015

ББК 84(4=Укр)6-4

С 88

УДК 821.161.1(477.64)-3

Стус В. І.

С 88 Пастка – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2015. – 60 с.

ISBN 978-617-573-101-7

Повість «Пастка» – новий твір із серії «Легенди рідного краю», започаткованої автором. У ній розповідається про трагічні події, що відбулися у вересні 1943 року в невеличкому хуторі Червоному та його околицях на Запоріжжі. Там у нерівному бою полягло 287 піхотинців. По суті то була пастка. Це лише один із безлічі епізодів убивчої війни. З історії ми знаємо, що у битві з фашизмом загинули не сотні, а мільйони бійців. І в першу чергу через недолугість, непрофесіоналізм і байдужість військового керівництва країни і багатьох командирів нижчого рангу до долі людей. За загибель тих нещасних ніхто не відповів, не поніс покарання.

У своїй повісті автор, використовуючи спогади учасників, показав це на прикладі боїв за хутір Червоний. Можна б і не акцентувати увагу. Бо ж скільки часу з тих пір сплило. Але, як не парадоксально, ті помилки нікому не навчили, зокрема і українських воєначальників. Як наслідок – жадливі пастки-котли в Іловайську, Дебальцевому, збиті літаки й гелікоптери, в яких загинули чи пропали без вісті сотні українських патріотів. Суспільство і досі не поінформовано, чому так сталося... А винуватці продовжують займати високі державні пости. Це нонсенс. Яка може бути довіра до влади, що займається замовчуванням, окузamilюванням, потурає корупції навіть під час війни.

Книга розрахована на широке коло читачів, які цікавляться історією рідного краю та своєї Вітчизни.

ББК 84(4=Укр)6-4

ISBN 978-617-573-101-7

©В. І. Стус, 2015

© КП “ЗМД “Дніпровський металург”, 2015

Передмова

Роки, мов хмари, невблаганно плинуть над землею і зникають у сивій вічності. І чим далі вони відходять, тим чіткіше і яскравіше вимальовуються обриси успіхів і невдач тих, хто восени 1943 року звільняв Запорізький край від гітлерівських загарбників. Небагато залишилося очевидців, а тим паче учасників битви за село Катеринівку та колишній хутір Червоний (нині відповідно на теренах Катеринівської сільської ради Покровського району Дніпропетровської області та Трудової сільської ради Новомиkolaївського району Запорізької області).

То були бійці 503-го стрілецького полку, що входив до складу 63-го стрілецького корпусу 91-ї стрілецької дивізії 51-ї армії – вони нестримно гнали ворога на захід. На той час на їхньому рахунку було чимало перемог – вони успішно воювали під Сталінградом, брали участь у Ростовській, Донбаській наступальних операціях. Прямували у бік Запоріжжя, Мелітополя, Криму...

Звільнивши від фашистів селище Покровське, 12 вересня полк опівдні вступив до села Катеринівки, що на протилежному березі річки Вовчої. Ворог, на диво, відійшов без бою. За даними розвідки, він перебував на відстані 20–25 кілометрів. Це означало: бійці могли хоч трохи відпочити. Після обіду полк знову піднявся і подався далі, до хутора Червоного.

Як кажуть у народі, пішов і пропав...

Ні, він не зник без вісті. А через роки «повернувся» у вигляді меморіалу слави зі скульптурою воїна і схиленої до його плеча жінки – уособлення сина-захисника і матері-Батьківщини. Пам'ятник виготовлено і встановлено за проектом запорізького скульптора Федора Зайцева у 1986 році – вилитий із залізобетону і обшитий мідними листами. Щоправда, в період уже незалежної України любителі легкої наживи – шукачі кольорових металів по-варварськи обідрали ту мідь, понівечили пам'ятник. Довелося іншому скульптору Олексію Башкатову із сином Ігорем його реставрувати, але тепер у нього лише колір «мідний». Заново встановили його у 2010 році. До речі, до нього тут стояв тимчасовий пірамідальний обеліск, виготовлений майстром будівельного цеху Конезаводу № 86 Іваном Цибенком.

У братській могилі покоїться прах 287 бійців 503-го стрілецького полку, які полягли у битві за цей невеличкий населений пункт, що загубився у безкраїм українськiм степу. Над ними спинився час, як і тоді, яскріє вічно золотаве сонце на тлі глибокого блакитного неба, сиві свідки-осокори розповідають про той жорстокий бій усім, хто хоче і вміє їх слухати...

До речі, тільки обеліск і залишився, стоїть самотньо серед степу, як вартовий, над прахом полеглих. Сам хутір зник з мапи України. І не під час війни, а в період так званої перебудови та не менш одіозної аграрної реформи. Мешканці перебралися до сусідніх сіл або міст. Навіть, хат не залилося. Де колись буяло життя, тепер лише густі зарості кленів, акації, глоду, терну та старих високих осокорів обіч неглибокого яру, зарослого різнотрав'ям...

Як розгорталися події у ті далекі дні воєнного лихоліття – про це повість «Пастка». На жаль, достовірних свідчень обмаль. Під час написання користувався матеріалами, що зібрані учнями Трудової загальноосвітньої школи, пошуковцями шкільного історико-краєзнавчого музею на чолі з Валентиною Троцькою. Це вона, учитель хімії та біології, присвятила десятки років тому, щоб пам'ять про загиблих залишилася у віках. У пошуках зверталася в різні інстанції – військкомати, архіви, зокрема й до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР у підмосковному місті Подольську, листувалася з ветеранами 91-ї стрілецької дивізії. За її ініціативою в школі села Трудового створено музей бойової слави, що розповідає про бої за хутір Червоний та про їх учасників. Її наполеглива праця відзначена орденами «За заслуги» другого і третього ступенів. Якби не її багаторічні пошуки, то, мабуть, чимало бійців так би і залишилися невідомими солдатами. Цікаву інформацію надали також очевидці, колишні мешканці Червоного, та місцеві аматори історії рідного краю.

І відтоді щороку в День перемоги над нацизмом біля меморіалу збираються колишні мешканці Червоного, їхні діти та онуки, родичі загиблих бійців різних національностей, покладають квіти, діляться спогадами і закликають народи дружно відстоювати мир у всьому світі.

До речі, автор не претендує на достовірність багатьох епізодів із життя хутора, викладених у повісті. Та й не ставив перед собою такого завдання, а прагнув відтворити художніми за-

собами те, як жили мешканці, чим клопоталися, про що мріяли. Більшість імен змінено, прізвища взагалі не називаються, щоб не викликати якісь нарікання чи пересуди. Це не документальний, а художній твір, у якому превалює авторська вигадка, – так і слід сприймати повість.

Автор, спираючись на дані свідків, все ж намагається відтворити деталі того страшного бою, в якому загинули визволителі, поближче до реальності, до місцевості. І запропонувати свою версію того, що сталося, а також причини трагічної загибелі майже трьох сотень юнаків.

А заодно на тлі битви показати й переконати, що добро завжди перемагає, правда непереборна. Це вічна істина. Тим паче дуже прикро, що внуки та правнуки полеглих, у тім числі й біля Червоного, нині воюють між собою на Донбасі і гинуть заради якогось фантасмагоричного «Русского міра». Прадіди та діди разом, пліч-о-пліч громили фашистів, а їхні нащадки з небаченим озвірінням та люттю палять один в одного з «Градів», «Смерчів», «Ураганів», «Буратіно» та з різноманітних убивчих установок з красивими квітковими назвами – «Гвоздика», «Акація», «Гіацинт»... Це дикість 21-го століття! Хіба заради цього наклали головами і ті 287 бійців різних національностей, і багато-багато інших? Ні! Вони сподівалися, що після тієї кровопролитної, жорстокої, нічим не виправданої Другої світової війни на наших благодатних землях настануть мир, спокій, а між народами пануватимуть дружба та взаємодопомога. Саме заради цих загальнолюдських цінностей наші предки народжували нащадків. До речі, ті землі, а також Донецького кряжу, Дону, Кубані протягом століть освоювали українці, запорізькі козаки, утворюючи зимівники, хутори, села, станиці – там сьогодні живуть продовжувачі їхніх родів. Тим прикріше, що нині вони беруть участь у війні проти Русі-України на Донбасі, по суті проти своїх братів і сестер.

Чого тільки не довелося пережити нашому народу протягом тисячоліть, які лишень вороги зі сходу та заходу, півдня й півночі приходили на наші землі, щоб загарбати і пограбувати, перетворити людей на рабів, – і нічогосінько з того не вийшло. Україна була, є і буде, а наш волелюбний народ житиме вічно, ніщо його не зломить. Про це автор ще раз намагається переконати у своїй повісті.

З початку вересня над безкраїм опустілим степом все ближче і гучніше бухали гарматні постріли. Інколи земля, мов нажахана мати, здригалася та ціпеніла. Як казали люди: наче в підземеллі чорти гицають. На степовому белебні те гупання було чути за десятки кілометрів. А як вітер зі сходу, то те чортихання вилунювало так, що собаки в хуторі Червоному, задривши голови та нашорошивши вуха, починали надсадно вити, і старенькі бабусі у білих косинках швидко хрестилися, шепочучи: «Господи, пронеси!»

Надвечір, коли багряне сонце, зморене людськими тривогами, лягло на горбистий обрій, мешканці Червоного, зазвичай жінки, подоївши корів після паші, процідивши молоко та позаганявши до загородок птицю, зібралися з відрами біля колодязя та й ну виплескувати наболіле і радитися.

– Ще день-два – і гітлерівці, клятї хриstopродавці, будуть тут, – шепотіла Федора. Дві глибокі борозенки на її перенісці сердито зіштовхнулися і сховалися під білою хусткою з сірими горошинками. Вона скрушно хрускала пальцями – так тамувала хвилювання. – Наші їх женуть, як сидорових кіз. Хоча б ті зайді на «прощання» лиха не накоїли.

– А може доля змилується і проведе мимо нас ту нечисту силу? – висловила припущення кароока Галина, зіпершись ліктем на колодязний зруб. Їй, матері двох майже дорослих синів, було чого хвилюватися – таких уже забирали на каторгу до рейху. – Господи, сохрани й помилуй! – і підняла з надією руки до неба.

Дід Ягничка, сивобородий, у старому вицвілому солом'яному брилі, як завжди балакучий, один із небагатьох представників чоловічої статі з початку війни, завсідник тих балачок, крeкнув, зіп'явся на ціпок із вишневого рогачика і забубонів:

– Як кажуть, на Бога надійся, та сам не плошай. Я б на твоїм місці, Галько, кудись подалі спровадив синів. Чого доброго, наскочать оті пройдисвіти та й загребуть до Німеччини. Скалічать хлопцям життя. І ти сиротою зостанешся.

– Та може минеться, – заїкнулася Галина.

– От ці жінки! Їм пораду даєш, а вони ще й брикаються, – сердився дід.

– Може, ви й праві, діду, – нехотя мовила. Та по інтонації було зрозуміло, що вона для себе вирішила, як їй чинити.

– Тільки швидше ворухи мізками. Бо фашист будь-якої миті може наскочити. Тоді біди не оберешся, – невдоволено зиркнув на неї дід з-під куштистих сивуватих брів.

– А я своїх хлопців збираюся у погребі сховати. Вони загодя й соломи туди наносили. Сидітимуть за бочками тихіше миші. Знаєте, як синочки вдома, то й я спокійніша. Накидала їм туди старих кожухів та одіял, щоб не закапубли, – утаємничено похвалилася Тетяна, червонощока, широкоброва, міцної статури молодиця. – Сподіваюсь, фріци не заглядатимуть у кожную нору.

– Ризикована то справа, сусідко. Ти б краще їх десь у терниках сховала... – прошамкав і осікся дід. Умовкли й жінки.

Позаду від ярка, що розділяв хутір навпіл, почулося шаркання кроків. Дід з-під лоба покосився у той бік – то був Гнат. Хуторяни недолюблювали цього мовчазного чолові'ягу за те, що всюди сунув свого носа, сновигав, ніби нишпорка. Наче нічого лихого й робив, але селяни його остерігалися. Хтозна, може він прихований донощик енкаведе, сексот, як тоді таких називали? Жив він на краю хутора, неподалік дороги, що вела до Катеринівки. Дівчата його не шанували, бо хазяїн з нього був нікудишній. Ще з літа якась корова, плентаючись з пасовиська, боком зачепила та нахилила його тин, то він і досі стоїть скособочений. Хазяйновитим людям таке невтямки. Тримав він у своєму дворі одну чорну козу, і та, як кажуть, ребрами світила. Сам Гнат відлюдкуватий якийсь, наче жив у іншому світі.

Ось і зараз притаскався в сірому піджаці, засмальцьованому, як у шмаровоза. Коли говорив то голову опускав – так ховав свої гнилі зуби. Дівчата та молодиці на нього навіть не дивилися. І в балачках називали його позаочі Міль.

– Ой, треба ж молоко процідити, – вдала заклопотаність Тетяна й, ухопивши повне відро води, притримуючи другою рукою довгий поділ, подалася до свого обійстя під розлогими вишнями.

– Та й мені пора вже малечу вкладати на ніч, – заспішила Федора, кивнувши Галині, мовляв, ходімо за компанію.

Галина, поправивши косинку на підборідді, з лискучим відром бочком прошигнула попереду Гната. За хвилину й інші

жінки повагом розбрелися до своїх дворів. Гнат, провівши невдоволеним поглядом молодичь, спинився навпроти діда Ягнички.

– Чого тобі? – спитав старий, збираючись теж іти.

– Та хочу попросити у тебе коня та безтарку – треба сінце з балки привезти. З червня у стіжку тамички мліє. Не заберу – миші поточать, – мовив Гнат рипучим голосом, схожим на скрип незмазаного дьогтем колеса. А очі, вузькі та гострі, бігають туди-сюди, як у тхора.

Дід недовірливим поглядом зміряв парубка з голови до ніг, мовляв, коли це в ньому хазяїн проснувся, стукнув ціпком об землю і грубувато загув:

– Щось ти, хлопче, не те говориш. Німці на підході, а тобі коня дай. Чого доброго, підстрелять мого годувальника. Що я тоді робитиму? Не дам я тобі зараз свого гривастого. Прийдеш, коли отих бузувирів проженуть. Нічого з твоїм сіном до цього не сталося, не пропаде й за кілька днів.

– Я так і знав – не дасте, – буркнув Гнат. – І за що ви мене не любите?

– Це ти дурницю мелеш. Ти ж знаєш, що я до всіх у хуторі однаково ставлюся. А от чого від тебе люди відвертаються та сахаються – подумай, добряче подумай. Все від тебе залежить.

Гнат ображено підсмикнув угору масивне підборіддя з упертою ямкою посередині, сердито пожував нижню губу, натягнув на вузького лоба картуза і пошкрьобав назад до своєї оселі у кінці хутора. І цілу дорогу по-старечому щось бубонів собі під ніс.

– І вродиться ж отаке! – сплюнув дід, дивлячись на його незграбну сутулу постать. – Ні собі, ні людям. Чи хоч, бува, він не чув, про що тут жінки базікали? Будемо, сподіватися, що ні. Бо непевний то чоловік... Ох, ці сороки – стрекочуть про все на світі. Навіть, тоді, коли промовчати треба.

Спираючись на ціпок, дід пошкутильгав вузьенькою кладкою через ярк до свого двору, що утопав у садку між слив, груш та яблунь.

Хутір, причаївшись у голім степу, готувався до ночівлі. Принишклий, насторожений, опустілий. Густа темінь, мов чорна хмара, наповзала зі сходу, клубилася в садках. Легкий вітрець шарудів шкарубким листям кукурудзи у городах. Поближче до хат і сараїв тьмяно полискували дорідні гарбузи. Наразі нічого не віщувало лиха. Стояла туга щільна тиша. Тільки цвіркуни, повила-

живши зі схованок, починали свої вечірні трелі, притлумлюючи далеке гупання гармат.

Та все ж у хуторян теплилася надія, що війна їх не зачепить, пройде стороною. При зустрічі питалися одне в одного: ну що робити воякам у їхньому крихітному поселенні? Йшли б собі з Богом мимо. Що їм тут робити – всього лише пара десятків хат, ні залізниці, ні якогось підприємства, ні навіть нормальної дороги. Бувало, як дощ хлине – не проїхати. З огляду на це просили небо, щоб хлюпнуло водою і в'язкий чорнозем розбух, як тісто. Тоді гітлерівці точно сюди ні ногою.

Та в останні дні у блакитній високості ні хмарини. Люди думали-гадали, як же воно буде? І щоразу, зачувши далеке гоготіння війни – чи вдень, чи поночі – полошилися. А на ранок те гуркотіння підкотилося до річки Вовчої – від неї до хутора, як кажуть, рукою подати.

– Хлопці, ану мерщій у погріб! – злякана Тетяна ускочила в кімнату, де спали сини, різко постягувала з них одіяла. Ті, зодягаючись, спросоння ошелешено водили очима. – І щоб ні звуку!

– Швидше під гледичу у зарості глоду та терну! – Галина виштурхувала за хатні двері у спину двох синів. – Та торбину з хлібом і салом не забудьте! І бідончик води! Та не баріться! От сонні тетері! О, Господи!

– Синку, мерщій під гледичу та в терник разом з хлопцями тітки Галини! – підганяла й собі старшого сина Федора.

Галинині хлопці, а з ними й Федорин синок накинули на плечі куфайки, тихцем визирнули за двері та через садок, пригинаючись, побігли за городи до своєї схованки у густих хащах глоду, гледичії й терну – це глухе місце давно обладнали: трохи заглибили, напхали туди сіна, замаскували гіллям. За кілька хвилин туди прошмигнули й двоє маже дорослих Ольжиних доньок, яких теж могли загребти до рейху.

І таки сталося те, чого ніяк не хотіли хуторяни... Під ранок з боку Катеринівки до хутора Червоного, скрегогучучи та пихкаючи вихлопними газами, вїхало більше десятка німецьких танків, на броні кожного – обвішані зброєю вороги. Ті страшні металеві потвори крутнулися на толоці, шматуючи гусеницями посохлу траву, й стали півколом, задравши дула. На ту місцину зазвичай хуторяни виганяли скотину перед пашею. За танками пригуркотіли й замовкли три вантажівки – на них теж озброєні німці.

Невдовзі вулицею рознеслося надсадне голосне гелґотання, крики. Почулася команда офіцера – солдати позістрибували з танків і вантажівок, стали у дві шеренги. Офіцер щось несамовито прогаркав. І за хвилину у різні крайки хутора пари вояків з автоматами наперевіс хутко подалися від хати до хати. Вривалися у двори. Собак, що, захищаючи свою територію, кидалися навстріч, на місці пристрілювали.

– Всі – на плац! Шнель! Шнель! – і з грізним виглядом наставляли зброю на жінок та дітей.

За десяток хвилин мешканці, нажахані і спантеличені, з похмурими обличчями, вже стояли на вигоні супроти танків, наче приречені. Зарюмсані малі діти тиснулися до довгих материних спідниць, злякано зиркали на солдатів. Матері на них цикали, пригортаючи.

Перед ними, розминаючи довгі худі пальці, похитувався на носках лискучих чобіт гітлерівський офіцер. Він нетерпляче чекав, доки солдати позганяють усіх мешканців. Дід Ягничка, звично спершись на ціпок, вдаючи спокій, згорблено стояв на крок поперед гурту, тим самим ніби промовляв, що не слід боятись ворогів і тремтіти перед ними. А за спинами жінок і дітей відлюдкувато ховався Гнат, як завжди, неголений, у своєму брудному піджакові, замацькованому картузі, своїм виглядом викликаючи огиду.

Офіцер у підперезаній широким поясом тонкій темно-зеленій куртці на ламаній російській мові, розтягуючи слова, нарешті загарчав крізь тонкі губи:

– Гутен морген, господа українці! Ахтунг! Сьогодні здеся наша власть! Ми прішли навесті новий порядок! Требую беспрекословно подчинятсья солдатам вермахта! За неповиновение – наказание вплоть до расстрела! Нікуда не отлучатсья без дозволення! Все слышали?!

Хуторяни, дивлячись під ноги, мовчки кивали головами.

– І ещо! Всем парням і девушкам, кому ісполнілось шестнадцать лет, завтра утром собратсья здеся, на плацу, для отправки в Германию! Там оні будут арбайтен! Это и будет вклад вашего села в нашу победу! Хайль, Гітлер! – і витягнув вгору перед собою догасту руку. Затримав її у повітрі, наче сподівався, що селяни його підтримають. Ніхто не ворухнувся.

– Ви так не умеєте? Научім! А не захотіте – заставім! – офіцер єхидно заусміхався, переможно оглядаючи гурт. – Всьо понятно?

– Та не все, – кречнув дід Ягничка. – От у мене овечки є і бичок. У кожному дворі теж коровки та бички. Їх треба випасати. А господін офіцер каже, щоб ніхто за межі села не виходив. Як бути?

– Діті будут пасті скот! – відрізав офіцер. – Онi нікуда не уберут от родітелі! Кому єщо что-то неясно?

Гнат підняв руку.

– Ком сюда, наперьод! Стань вот здеся! – наказав офіцер, ткнувши пальцем за кілька кроків від себе.

Гнат, жалюгідний, нечесаний, неголений, прошкрьобав на вказане місце. Збоку два автоматники не зводили з нього баньки.

– Так я от про що. Хочу подати приклад усім землякам. Гер офіцір, прошу мене відправити на роботи до Великої Німеччини. Завважте, добровільно, – скоромовкою випалив Гнат і завмер.

Офіцер, певно, всього чекав, але не такого. Він люто стиснув губи, зміряв Гната прискіпливим поглядом і раптом розкотисто зареготав – так гагаєає гусак:

– Га-га-га! Ти на себя давно в зеркало глядел? Вот такім ти хочешь предстать перед чистокровними немцями-арійцями? Ти – швайн! Понімаєш, швайн! Такім не место в Велікой Германії!

– Але ж я міг би пригодитися... – сконфузився Гнат.

– Стать в строй! – гаркнув офіцер. – Твоє место тут, в етой ді-кой деревне!

Гнат ще дужче згорбився, втягнув у плечі кудлату голову і, ні на кого дивлячись, посунав назад за спини земляків.

– Напоминаю ідіотам: завтра утром все парні і девушки должны стоять здеся! – знову ткнув вказівним пальцем собі під ноги. – Ферштейн?

– Ферштейн, – обізвався дід Ягничка. – Тільки у нашому хуторі одна дітвора, яка ще не доросла до відправки в Німеччину. Мілюзга! Пуп'янки! Лише плутатимуться під ногами чистопородних і заважатимуть будувати отой ваш рейх.

– Діду, ну кого ви хочете обманути? Є у нас такі, які потрібні рейху, – почувся ззаду деренчливий голос Гната, схожий на скрегіт жерсті.

– Пане офіцере, та то йому привиділося, – взявся пояснювати дід, бликаючи стривоженими очима то на офіцера, то на Гната.

– Молчать! Всім разойтісь! А ти, швайн, останься!

Хуторяни, принижені та налякані, мовчки розходилися до своїх осель. Гнат хотів було наблизитися до офіцера, але той різко виставив перед собою долоню.

– Там стой! – наказав. – А теперя рассказивай, швайн! Я должен знать всьо!

Що розповів Гнат, можна лише здогадуватись...

А дід Ягничка на вулиці зачекав, доки з ним порівняється дід Ходик, просичав:

– От тобі й Гнат! Паскуда миршава! Ні сорому, ні совісті! Такий і рідну матір продасть!

– Та його мати ще перед війною спочила, – прогудів дід Ходик.

– Почула б вона, як її синок перед ворогами розшаркується, то й у могилі перевернулася б, – не вгавав дід Ягничка.

– Знайдеться й на нього Божя кара, – знову буркнув дід Ходик і завернув до свого двору.

2

Того ж дня перед обідом четверо гітлерівців увірвалися у двір Тетяни. Пес Рябко на цепку рвонувся на непроханих гостей, надривно загавкав. Вояки на мить заклакли. Тоді один наставив на собаку автомат і дав чергу. Рябко заскавчав і впав, конаючи. Тетяна болісно сплеснула руками, сльози закрапали з-під повік.

– Та він же ні в чому не винний, – квила.

Гітлерівці переступили через убитого Рябка, хряснули дверми у хліву, прискіпливо оглянули, зазирали під навіси.

– Во дайне юнге?! – горланили і погрожували зброєю.

Тетяна здогадалася: шукають синів. Але вдала, що не зрозуміла. І лише стенала плечима. А в самій серце як не вискочить із грудей. У думках просила Бога: «Господи, спаси й сохрани моїх синочків!». Гітлерівці щось гелготали по-своєму, а потім у заплених ботинках кинулися до хати. Певно, сподівалися там знайти хлопців. За руку потягли Тетяну за собою. Поперевертали постіль, повисмикували усе зі скрині. Один з них вийняв разки різнобарвного намиста, що залишилося ще від бабусі. В ньому Тетяна заміж виходила. Сподівалась дітям та онукам залишити як сімейну реліквію. Німець глузливо засміявся:

– Гут! Гут! Я забирай! Данке, мутер! – по-їудиному всміхнувся кривим ротом, товстими пальцями запхав намисто до кишені штанів і знову за своє: – Во дайне соне? Де сини?

Тетяна тільки й думала: «Та беріть, що бачите, тільки моїх синків не чіпайте. О Пресвята Богородице, заступись!»

– Немає! Подалися у місто! На заробітки! – Тетяна, бліда, як стіна, намагалася пояснити. А губи, мов дерев'яні, не слухалися.

Вона сподівалася, що солдати, понишпоривши в хаті, сінях, на горищі, підуть геть. Та один з них за повіткою під вишнями помітив погріб і, виставивши поперед себе автомат, рішуче посунув туди. Тетяна кинулася напереріз, стала супроти і хриплим сухим голосом заторохтіла:

– Там тільки капуста, огірки та картопля. Там картопля...

Гітлерівець, той, що присвоїв намисто, грубо штовхнув її й загорланів:

– Век!

Та Тетяна стояла, наче до колін урита в землю, тільки хитнулася. Солдат відступив на крок і зробив попереджувальний постріл угору.

– Не пуцу! – сичала Тетяна. – Не пуцу! Немає там нікого! Тільки картопля...

Цього разу німці підхопили Тетяну попід руки і штурхонули щосили. Вона впала на спориш біля убитого Рябка і завилала:

– Синочки мої!

Німець рвонув і відкинув ляду, наставив автомат у темінь ніші. Певно, стрільнув би. Та Тетяна, де й сили взялися, миттю піднялася, відштовхнула німця так, що той ледве не впав. Інший заломив їй руки. І, мабуть, кинув би до ями або зі злості міг і з автомата пальнути, як по Рябкові. Та знизу почулося:

– Відпустіть нашу маму! – сини піднялися на повний зріст. І один за одним щаблями вилізли на поверхню.

– Мамо, заспокойтеся. Все буде гаразд. Ми повернемося. Обов'язково повернемося, – молодший син сміливо ступив до матері, допоміг їй підвестися.

Старший із міцно стиснутими кулаками ладен був кинутися на німця.

– Не смій! – зо страху зойкнула мати. – Бо їм пристрелити людину – все одно що собаку.

Син, пересилиючи себе від ненависті до окупантів, ступив до матері, пригорнув ніжно і розважливо зашепотів:

– Не побивайтеся. Ми дорогою втечемо. А як не вдасться, то наші визволять. Вони вже не далеко... Не підставляйте себе під кулі, матінко. Ми вас дуже любимо. Бережіть себе.

– Шнель! – гітлерівці дулами автоматів у спини виштурхали хлопців із двору. Конвоювали на майданчик, де стояли гітлерівські танки й вантажівки.

Тетяна бігла, ледве встигаючи, позаду й, обливаючись слізьми, напучувала синів:

– Тільки повертайтеся, соколики мої дорогі! Тільки повертайтеся. Я вас завжди чекатиму, допоки й житиму.

– Мамо, ми повернемося! Ось побачиш! – дружно обіцяли й заспокоювали сини.

Хлопців змусили залізти в кузов вантажівки, вкритої брезентом. А Тетяну, наставляючи зброю, проганяли все далі:

– Век! Век!

А той таки офіцер з неприхованим лукавством і єхидством розп'ятував ламаною російською:

– Ти, старая карова, должна гардіться своїмі синами – їдуть не куда-нібудь, а в цивілізованную Германію.

«Та щоб ти провалився крізь землю, виродок! Щоб здохнув твій Гітлер! Щоб не було вам спокою ні на цьому, ні на тім світі! Скоро прийдуть наші. Не втечете від помсти!» – озираючись чи на кожному кроці, подумки проклинала Тетяна фашистських людоловів.

Через деякий час з інших кінців хутора теж повернулися вояки. Без здобичі. Офіцер накинувся на них з лайкою. Схоже, розпікав за те, що не знайшли дармову силу для рейху. Вояки виправдовувалися, розводили руками, стинали плечима, мовляв, де їх взяти у цьому крихтньому поселенні. А потім офіцер розпорядився привести Гната. Коли той причвалав, напустився на нього:

– Ти, швайн, хотел меня обмануть?! Ти сказал, что в селе, как минимум, семеро парней і девушек, которые подлежат отправке в Германію. А ми віловілі только два. Где остальные?

– Гер офіцір, я казав правду. На хуторі було сім уже дорослих юнаків та дівчат, – вибачався Гнат, зіщулившись, як побита собака.

– Так где оні?!

– Не знаю. Мабуть, утекли в степ, – виправдовувався запроданець.

– Ми нікаво не встречали в степь?! – гітлерівець аж пінився від злості. – Я тебя накажу за враньйо німецькому офіцеру. Я тебя, морда твоя неумитая, прікажу расстрелять! – схоже, він хотів ще дужче залякати Гната, його продажну душу.

– Гер офіцір, бітте шон, не треба мене розстрілювати, я вам ще пригуджусь. Я вислідкую тих, хто переховується. От побачите.

Офіцер вдав із себе великодушного і вже примирливіше додав:

– Я не буду тебя расстреливать прі одном условії: ти должен будешь узнавать не только где ваша молодежь, но і о прібліженіі советскіх армид. І обо всьом сообщать нам. Ферштейн?

– Данке, гер офіцір, я зроблю так, як ви накажете, – Гнат пособачому віддано заглядав у рот фашиста.

– Пошьяол прочь! І не вздумай хітрить – расстреляю! – офіцер відмахнувся від Гната, як від надокучливого гедзя. – І морду свою умой! Швайн!

Гнат позадкував із майданчика, наткнувся на танк, злякано розвернувся і з вириченими очима пошвидкував до свого обійстя на краю хутора, біля дороги на Катеринівку. Його тінь падала під ноги. Він обходив її, намагаючись на неї не наступити. І йому здалося, що то він топче не свій відбиток на порохнявій вулиці, а себе, свою ницу душу. Йому стало страшно – лякався себе. І він по-вовчому побіг, здіймаючи високий сірий вихор пилюги.

А невдовзі Тетяниних синів під наглядом трьох автоматників повезли на вантажівці разом з пораненими німцями розбитими степовими дорогами спочатку у бік села Трудового, а потім – до селища Новомиколаївки. Тетяна, вмиваючись рясними сльозами, услід хрестила їм далеку та страшну дорогу у невідомість і шепотіла прокляття ворогам:

– Щоб ви зі своїм пришепелкуватим фюрером у пекельному казані варилися вічно! Щоб ви пощезли і сліду вашого не залишилося на землі! І так буде! Бо цього бажаю я, усі мої хуторяни і весь народ український!

3

І почали гітлерівці наводити «порядок» в окупованому хуторі. Нахабно вривалися у двори, лякали мешканців зброєю і вимагали:

– Давай яйка, mleko, шнапс! – і жартома цілилися в жінок та дітей.

Господині віддавали яйця, молоко, сметану, масло. Німці не минули й подвір'я Федори. Вона винесла у фартушку більше десятка яєць – всі, що нашкобала в куриних кошиках.

– Мало! – заорав вояк. – Єщщо давай!

– Та де ж я вам візьму? Сама знесусь, чи що? – ремствувала Федора. Знала, що німці не розуміють її мови, а тому сміливо продовжувала: – Щоб ви подавилися тими яйцями, щоб вони вам перек горла стали.

– Што говоришь? – перепитав німець.

– Кажу, що кури більше не нанесли яєць! – крикнула Федора голосно, наче глухуватим.

– Шнапс давай! Самогон! – вимагав вояк. Схоже, це слово йому знайоме і він його вмовляв із задоволенням.

– Нема в мене! – розводила розпачливо руками.

– А там? – один німець, рудий, високий та щокастий, повів автомат у бік хатніх дверей, інший, тонкий та довгий, як жердина, зостався посеред двору на сторожі. А рудий почовпав у сні, кімнати. Та й давай заглядати в мисник, копирсатися в шафі, скинув з ретельно застеленого ліжка три пухкі подушки, покриті білою накидкою з яскравими квіточками, кованим ботинком похвицав під ліжком, об щось стукнувся. Різко нагнувся і витягнув з-під ліжка невелику стареньку валізу з металевими кутами, мабуть, ще революційних часів.

– Вас іст дас? – вимагав від Федори відкрити валізу.

– Та це добро моєї старшої сестри Насті. У ньому все, що вона приготувала на смерть. Розумієш? Ферштейн? – пояснювала Федора. – Бо зараз такі часи, що все може статися. Так багато літніх людей роблять.

Німцеві ті балачки були ні до чого. Він поставив між колін автомат, поклав на ліжко валізу і за мить уже витягував із неї сувійчики білої та чорної тканини, кружева, хустки великі й малі.

Федора збентежено споглядала та тільки безнадійно сплескувала долонями.

– Гдє шнапс? – сердився німець.

– Тут його не може бути. Це все на випадок смерті, на капут. Ферштейн? – повторювала Федора.

– Я ето забирай! – німець розгорнув край чорного сувійчику, вклав у нього все, що було у валізі, підхопив автомат і пішов з хати. У дворі на нього чекав інший вояк з курячими яйцями в темно-зеленій касці.

– І млеко давай! – нагадав німець.

Федора полізла в погрібець і звідти витягнула великий глечик із випаленої глини. Німець вдоволено заусміхався.

– Хайль Гітлер! – зареготав.

«Щоб його чорти взяли разом з вами, песиголовцями!» – подумала Федора.

І тут від ставка почулася стрілянина. Федора подумала, що то почалася битва і, турбуючись про дітей, гукнула:

– Раїско! Пилипе! Ану мерщій до льоху! Бо, чого доброго, й снаряди полетять!

Дівчисько років дванадцяти, з темною кіскою, що метлялася з-під хустини в горошок, тримаючи молодшого братика за руку, гукнуло від воріт:

– Мамо, та то не війна! То німці качок та гусок стріляють на ставку!

– О лишенько! – зойкнула мати. – Оце так «порядок»! Ану марш у двір! Бо ті безсовісні хриstopродавці зараз птицю б'ють, а нажлуктяться шнапсу, то можуть і по людях пальнути. Миттю додому! Я кому кажу?! Аніж отам стовбичити, краще візьми корзину та нарви корові трави на городі!

Рая нехотя пішла під навіс і з корзиною подалася на город.

А через тин озвалася, плачучи, сусідка:

– Ой, Федоро, біда! Моїх гусей оті виродки постріляли! Більше десятка голів як не було! Чим же я свою дітлашню взимку годуватиму? Боюся, що й бичка уколошкають і з'їдять. Я його припнула в кукурудзинні. Може не побачать?

– Правильно зробила, Горпино, – озвалася Федора і додала: – Хоча б швидше наші прийшли. Для своїх я і кабанчика не пожаліла б. А цим гаспидам кухля води жалко. Які ж вони ненаситні! Уяв-

ляєш, Настя собі на смерть усе приготувала, а вони, іроди, забрали. Що я сестрі скажу? Соромно буде в очі глянути.

– Не бідкайся! То ті антихристи собі на смерть прихопили! – заспокоїла сусідка. – Вони цього діждуться. Чула я, що фронт ось-ось до Покровки докотиться, а там і до нас рукою подати.

– Дай, Боже, діждатися, – важко зітхнула Федора. – А ти, сусідонько, теж не побивайся за тими гусьми. Хай вони ними подавляться!

– Та як же не бідкатися?! Няньчилася з ними, доглядала... А тут «хазяї» заявилися, будь вони прокляті! – Горпина витерла очі краєм фартуха.

Під вечір біля колодязя Галина стріла Федору.

– Не знаю, як до тебе й підступитися зі своїм проханням, подруго, – наливаючи воду у відро, оглянулась довкола й тихо мовила.

– Та чого церемонишся. Кажі, як є, – Федора знову взялася за коловорот, пустила в колодязь цеберку.

– Хлопці мої в тернику ховаються від Німеччини. Там і Ольгині дівчата, – сказала, не криючись, як здавна повелося на хуторі, де всі добре знали один одного.

– Та й мій старшенький там. Тож нехай там і сидять, наших дожидаються. Щоб не трапилося те, що з Тетяниними. У неї, бідної, очі не просихають від горя.

– Я теж так вважаю. Але ж чи довго вони там всидять без хліба та води. Чого доброго, додому заявляться. А тут фашисти. І заарканиють бідолах, – все ще приховувала свої наміри Галина.

– То чим можу пособити?

– Я оце думала та гадала – і от що мені на думку спало. Тільки не знаю, як ти до цього поставишся.

Федора насторожилася.

– Та не муч мого серця. Кажі!

– Ти права, не можна нашим хлопцям з-під гледичі виходити. Німці їх зразу ж схоплять. І дорослим теж не слід туди потикатися – фріці запідозрять, – Галина глибоко вдихнула повітря, аби якось опанувати хвилювання.

– Та чула вже. Що далі? – Федора повільно накручувала коловорот, другою рукою утримуючи цепок, щоб відро не билося об кам'яні стінки колодязя.

– У тебе донька, метикувате дівча. Може вона могла б хоч раз на день якось переправляти харчі хлопцям у терник? – і запитально, з надією глянула в очі подрузі.

Федора поставила цебер на зруб. В голові зароїлись думки й страхи. «А що як попаде Раїска в пазури фашистам? І свого брата не врятує, і тих, хто переховується з ним, і сама може пропасти. О Царице Небесна, що ж робити?» А Галина, бліда й змарніла від тривоги, чекала на її слово. Врешті Федора мовила:

– Як сутеніє, прийди до нас. Утрюх – ти, я і Рая – обмізкуємо, як це діло прокрутити.

Галина радо, із вдячністю, скоромовкою залепетала:

– Прийду. Як не прийти? Спасибі тобі, подруженько!

– Та я й сама вже від думок звелася. Приходь. Тільки дивись, щоб на очі Гнату не потрапила. Бо то непевний чоловік, – попередила Федора. – Чула, як він, прихвостень, перед офіцером вислужувався? Остерігайся його.

У сутінках кімнати Федора, Галина і Рая обмірковували, як допомогти «мешканцям» терника та глідника. Вирішили: щоранку Рая разом із десятирічним Васильком, сусідським підлітком, проганятимуть на пашу своїх та сусідських корівок з протилежного боку заростів. На плече братиме стареньку торбу, поверх неї накидку на випадок негоди. При наближенні до кущів Рая попросить Василька, щоб ішов попереду череди, аби худоба не розбрелася. А сама метнеться до терника, тихенько гукне, щоб хлопці забрали передачу.

– Упораєшся? – спитала Федора доньку, показуючи на торбину. Рая ухопила її за лямки, хотіла переконатися, скільки важить. – Там сало, коржі та вода.

– Запросто. Донесу. Там же мій братик, – запевнила Рая і повторила, як буде діяти.

– Та найскладніше не в тому, а щоб ніхто не помітив, – сказала Галина. – Забачиш німця – до терника ні ногою. Зроби вигляд, що пасеш скотину.

– І остерігайся дядька Гната, – додала Федора.

– Це отого, що на реп'яха схожий? – хихикнула Рая. – Дітвора його Міллю дражнить.

– Атож. То дуже хитрий і підступний дядько. Нічого йому не розкажуй. Бо він може німцям розповісти, – напучувала Федора. – А тоді лихо буде всім: і тим, хто переховуються, і нам, і тобі. Фашисти зараз злі, за найменшу провину можуть скарати на смерть. Не забувай про це, донечко.

– Ми налякали тебе? – спитала Галина й погладила тугеньку Раїну косу на спині.

– Я не з лякливих, тітонько, – гордовито відказала дівчинка.

– Проте знай: береженого й Бог береже, – нагадала Галина.

– Я дуже обачною буду. Я ж уже доросла. Майже, – і напустила суворість на гарне личко, насупивши тоненькі брівки на перенісці.

– А тепер лягай спати, підпільнице. Завтра рано вставати, – Федора ніжно поцілувала донечку в щоку.

Щойно Федора вранці подоїла корівку, як у двір, гулко хряснувши хвірткою, упхався той самий рудий німець, що пограбував Настину валізку. Автомат на плечі. В руках великий полив'яний глек.

– Мутер, млеко давай! Гут млеко! – і, нахабно всміхаючись, утиснув пусту посудину в руки жінки.

Федора хотіла щось колюче відповісти, та він гаркнув:

– Молчать! Млеко давай!

Федора наповнила глек. Німець підняв і припав до нього. Молоко забулькало в горлі. Жлуктив, аж вузький лоб спітнів.

«Щоб ти ним залився!» – прошепотіла Федора, дивлячись на стрибаючий кадик німця.

І той раптом гучно закашлявся. Опустив глек і, вхопившись обома руками за горлянку, аж заходився від кашлю. Його обличчя побагровіло, ніби буряк. Він ще довго кахикав та відсапувався посеред двору.

Федора збентежено дивилася на його пику. «Таки прокльони спрацьовують, – подумала. – Ще не так закашляєте, сучі діти, як наші прийдуть».

Врешті німець заспокоївся, зазирнув у глек і скривився:

– Там мало млека! Давай еще!

Федорі нічого не залишалося, як долити глек по вінця. Не хотіла дратувати й без того розгніваного фріца. Бо ще почне присікуватися, шастати у хаті та подвір'ям. А вже пора Раю з

торбою відправляти. Вона показала німцю майже пусте відро. Той глянув, закивав:

– Гут! Гут! Ну, я пашьол, – і, ще погикуючи, поніс поперед себе глека.

«Та йди ти під три чорти, фашист недобитий!» – подумала Федора, проводжаючи німця ненависним поглядом. А вголос гукнула, щоб не тільки гітлерівець, а й сусідка почула:

– Раїско, виводь Маньку. Пора на пашу!

Рая, взяла через плечу торбину, зверху накинула на плечики мамину кофтину, хворостою погнала корову з двору. А в Федори серце було не на місці. «Чи ж упорається моє дитя? Чи не зневажить якесь фашистське мурло?» – колотилися думки. І коли вже череда у десяток корів вибралася на край хутора, вона подалася до крайньої хати, де жила зі старою матір'ю подруга Нінка, яку поміж себе називали цокотухою. Любила вона погомоніти про останні новини. І де вона тільки їх брала? Знала, здавалося, все про кожного в хуторі, де хто був, як спав і навіть що їв.

Нінка, вигнавши до череди корівку та припнувши бичка перед високою кукурудзою, здається, не здивувалася ранній гості. А, підійшовши до сплєтених з лозняка воріт, зразу ж почала балачку з поради:

– Ти так ризикуєш, подруго, відправляючи доньку пасти корів. Від отих пройдисвітів усякої пакості слід чекати.

– Та вона ж не сама, а з Васильком, – сказала, а в самої аж у грудях зацеміло.

– Що те хлоп'я вдіє супроти бандюка з автоматом?

– Ой, не дошкуляй. У самої душа не на місці, – Федора задивилася у бік череди, що повертала за терники. – А ти краще скажи, коли скінчиться оця окупація?

– Якби я те знала? Це тільки Богу відомо та командуванню Червоної армії. А мене до тих секретів не допускають, – пожартувала Нінка. – Єдине, у чому впевнена: через пару днів наші будуть тут.

– Сорока на хвості таку вість принесла? – усміхнулася Федора.

– Сон приснився. Тільки я так і не зрозуміла: до чого він?

– Ну, якщо сні – твої розвідники, то ми ще довго нічого не дізнаємося, – і знову зиркнула у бік терників, за які вже повернула череда та її Рая з Васильком.

– Ні, Федоро, ти послухай. Так от, сниться мені, буцімто зі сходу летить велика зграя орлів на тлі блакитного неба і ясного сонця. Схожих на наших, степових. Все ближче й ближче. І сіли ті орли посеред хутора, біля колодязя. Видно, втомилися під час довгого лету. Я, сниться, витягую їм студеної водиці та наливаю у коритця. Де не візьмись, налетіли чорні хмари з усіх боків, а з них, тільки уяви, стирчать дула, точнісінько, як у отих німецьких танків. А хмари все накочуються, навалюються на наш хутір. І вдарили блискавки з тих стволів. Та все по орлах. А вони, бідненькі, заметалися, змахнули крилами, аби врятуватися. Та тільки злітати, а їх вогненні блискавки... Отаке привиділося. До сих пір не можу заспокоїтися, – закінчила Нінка.

– Не на добро це, – схвилювано мовила Федора, перейнявшись розповіддю. – Але хочеться вірити, що все буде гаразд – наші орли не потраплять у пастку.

– І я себе тим заспокоюю. Та все ж острах бере, – Нінка сказала і раптом різко змінила тему: – Ти тільки поглянь в інший бік – Міль іде. І що він тут винюхує?

Федора кинула погляд вздовж тинів. За півсотні кроків човпав Гнат, нишком заглядаючи у двори з-під засмальцьованого картуза.

– Я знаю, кого він шукає – наших хлопців і дівчат, які, аби не потрапити до Німеччини, утекли з хутора. Вислужується сатана, – на обличчі Федори застигла розгубленість.

Нінка зрозуміла її стан і торкнулася руки:

– Заспокойся. Ми зараз тій Молі крильця прищемимо, – виїшла за ворота, стала поперек вулиці, взявшись у боки.

– Ти чого? – наблизившись, спитав Гнат.

– На тебе чекаю, – кокетливо заусміхалася Нінка.

Гнат не чекав на таку відповідь, знітився, промимрив здивовано:

– І нащо я тобі здався? – а очиці забігали врізнобіч швидко-швидко.

– Та оце вже кілька ночей не сплю. Тільки зімкну повіки, тебе бачу, – в очах Нінки удавана щирість і ніжність. – Та все думаю: ти один, як палець, на цьому світі, я одиначка. Чого б нам не поріднити наші нещасні долі? Може побалакаємо по душах? У мене такий квасок у погребі! Свіженький, на бурячках настояний. Посідаємо під навісом у холодочку. Дивись, до чогось і добалака-

ємось, – Нінка обережно взяла під лікоть Гната і повернула до свого обійстя. – Не заперечуєш?

Чого-чого, а на таку увагу він не чекав. Нінка, яка завжди дошкульяла його своїм гострим язиком, висміювала за будь-якої нагоди. І раптом запрошує... Він пішов у її двір.

– Федоро, і ти заходь. У нас із Гнатом секретів немає. Правда? – і ніжно зазирнула в його спантеличені очі.

Нінка повела Гната під високі вишні, до столика та двох лавок з боків.

– Ви тут розташовуйтеся, а я зараз, – і метнулася до погрібника. За хвилину з'явилася з глечиком квасу та трьома полив'яними кухлями. Поставила на стіл. Сама сіла поряд з Гнатом, прихилила голову до його плеча.

– Федоро, а придивися – правда, ми гарна пара?

Гнат засовався на лавці, не знаючи як себе поводити, то бліднув, то рум'янів.

– Ну, чому ти розгубився, кавалере? – Нінка легенько його штовхнула плечем. – Будь, як удома. Перед тобою дві сільські дами. Наливай кваску.

Гнат наповнив кухлі. Нінка підняла свій і тихо, хоч і чітко, сказала:

– За перемогу! За нашу перемогу! – цокнулася з кухлями Гната й Федори, почала смакувати квас.

Федора теж. А кухоль в руці Гната завмер майже біля самих губ. Гість ніби сумнівався пити чи ні – бо не відомо, за чию перемогу.

– Уваж, Гнате. Пий! Спеціально для тебе готувала, – Нінка підморгнула Федорі.

Гнат пригубив і хотів було поставити кухоль на стіл.

– Холодний. Аж зуби судомить, – пояснив.

Та Нінка наказала:

– Пий, голубчику, бо за шию виллю! – чи то серйозно, чи жартиливо сказала Нінка.

Гнат ще раз ледь пригубив. Нінка трохи відсунулася, щоб краще бачити гостя і спитала вимогливо:

– А тепер скажи, птахо, чому в таку рань прилетів на наш край? Невже мене побачити?

– Тебе, тебе... – залепетав.

– Ну, як я тобі? – напосідала Нінка.

– Ти така, така... – Гнат все ще не міг оговтатися від розгубленості.

– Яка? – допитувалася.

– Щедра. Добра. Смілива. Рішуча, – белькотів Гнат.

– Так, голубе, так. І якщо я тебе ще хоч раз побачу на нашому околотку, нарікай на себе. Я прийду у твій двір, закручу дротом вхідні двері і спалю тебе в ній живцем! Зрозумів?! – Нінка піднялася, ухопила Гнатів кухоль і вилила квас йому за комір. – Це – щоб ти не вважав, буцімто я жартую!

Гнат мов ужалений скочив на ноги, але Нінка різко натиснула на його плечі, і він аж гепнувся на лавку.

– Я не чую відповіді? – Нінка улесливо прошепотіла йому на вухо. – Допетрав, про що я?

– Та почув, почув, – заїкався Гнат.

– А намислиш заявити німцям – дістанеш кулю в лоба. Міль ти нещасна! – визвірилася Нінка. – А тепер геть з мого двору! Щоб і духом твоїм тут не смерділо!

Гнат, скрегочучи зубами, випростався. На сідницях і спереду його штанів мокрі розводи від червоного квасу. Розставляючи ноги, напівзігнутий, він побіг з двору так, ніби за ним зграя собак погналася.

– Таке враження, що він оббурився, – захихикала Федора.

І обидві ще довго притишено реготали, ляскаючи долонями об стіл.

– Давно я так не сміялася, – сказала Федора, витираючи сльози, викликані сміхом. – Хіба що перед війною, на день народження Григорія, мого чоловіка. Ти добряче почастивала ту Міль. Тільки побоююся, як би цей сміх нам боком не вийшов. А раптом Гнат пожаліється фрицам?

– Не пожаліється, – впевнено сказала Нінка. – Він боягуз. До того ж, у такому вигляді посоромиться предстати перед німцями. Вони й без того його швайном називають. Мовчатиме. Хоча в слушну годину може й помститися. То така наволоч. Він про Німеччину мріє, а тому не захоче конфузитися. Втім, якщо й нацвенькає, то ми з тобою його й бачить не бачили. А де він штани вимочив – не наша справа. Еге?

– Авжеж, – погодилася Федора. – А знаєш, добре, що ти його взяла в оборот. У мене закралася підозра, що він хотів за чередою піти та перевірити зарості терну та глоду. Тепер після твоїх погроз не наважиться.

– Та я тим і не переймаюся. Мені сон не спадає з думки, – зажурено мовила Нінка.

– А ти його воді розказала?

– Авжеж. І воді. Змила ті недобрі сигнали. І помолилася та попросила Бога, щоб зберіг наших орлів.

– Тож сподіватимемося, що все буде гаразд.

Нінка тяжко зітхнула.

В обідню пору, коли Рая й Василько підігнали корів до ставка, Федора під час доїння під дзвін молочних цівок розпитувала доньку. До них підступила й Галина.

– Передала? – спитала Федора.

– Звичайно.

– А ніхто сторонній не помітив? – зашепотіла Галина.

– Ніхто.

– А що хлопці? – допитувалася Галина.

– Я їх не бачила. Поставила в куці торбину. Гукнула двічі до Мишка, щоб забрали передачу. Ніхто не відізвався. Коли вже відходила, почула шурхіт у тих хащах. А, женучи корів назад, зазирнула у ті куці – торбини вже не було. Я їх покликала. І почула із заростів Мишків голос: «Спасибі. Ми тут живі й цілісінькі. Так і передай матерям».

– Ну, й слава Богу! Ти молодчина! Рятівниця! – Галина вдячно притиснула до себе утле тільце дівчинки.

– Тільки про це нікому ні гу-гу. Бо як дізнаються фашисти, прийдуть і переб'ють наших хлопців та дівчат, – сказала Федора.

– Та хіба я маленька? Я все розумію, – в голосі Раї забриніли нотки образи. – Я й завтра можу їм передачку віднести.

– До завтра ще дожити треба, – Федора піднялася зі стільчика, поплескала корову по спині. І до Раї:

– Ходімо обідати, рятівнице.

Федора повела доньку за руку вздовж вулиці до свого двору. Побачивши незрозумілу метушню у німецькому таборі, вони уповільнили кроки.

– Німці збираються втікати? – спитала Рая.

Федора легенько підштовхнула доньку до хвіртки, а сама поставила біля ніг відро з молоком, застигла навпроти двору за сливою.

– Йди до хати, донечко, а я трохи затримаюсь. Роздивитися треба.

Нагодилося й Галина з дійницею, зав'язаною зверху марлею, схвильовано зашепотіла:

– Здається, фашисти втікати збираються, – а в карих очах радість.

– Значить, наші вже близько, – повеселіла Федора.

Та тут пролунали автоматні черги в обидва боки хутора. Жінки здригнулися.

– То вони нас лякають, щоб не бачили їхньої втечі, – сказала Галина й потягнула Федору до воріт. – Не висуваймося, бо ті виродки можуть і по нас пальнути.

Як пізніше стало відомо, хуторянина Петра гітлерівці застрелили в його ж хаті через вікно – він дивився, як вони збирали манатки. Їм такий свідок не потрібний. Другого хуторянина вцілили, коли він біг через ярок до своєї оселі.

Хутір усе гучніше наповнювався гулом працюючих двигунів та ляскотом гусениць. Із сумом дивився на те й Гнат під сухою деревиною в іншому кінці хутора. Він не знав, як йому бути: втікати з окупантами чи залишитися? Німці навряд чи його візьмуть з собою. Сподіватися на те, що радянські контррозвідники не почнуть ним цікавитися, теж малоймовірно. Місцеві навряд чи пробачать йому загравання з гітлерівцями. Втім, нічого поганого, на його думку, він не зробив, молодих утікачів не виявив, ні на кого не доніс. Так що й придратися до нього, за великим рахунком, ні за що. Та все ж сумнів гриз, роз'ятрував мізки.

Він бачив, як прогуркотіли мимо танки і зникли у вибалках. Несподівано поряд з ним на вулиці загальмувала вкрита брезентиною вантажівка. Клацнувши, відчинилися дверцята кабіни. Крізь них німецький офіцер у шоломі танкіста поманив вказівним пальцем. Гнат миттю забув про сумніви і з догідливою поспішкою кинувся до машини.

– Ми ще верньомся. Обов'язково! – чеканив офіцер. І наказним тоном продовжив: – А тебе єсть порученіє. Первое – ти должен сказать советской разведке, што ми ушли навсегда. Второе – ти должен радушно встретіть красних, – він відвернувся і витягнув каністру. – Здеся спирт. Угости своїх соотечественников.

Гнат сконфузився і спитав злякано:

– Гер офіцір, я повинен їх отруїти?

Офіцер розреготався:

– Нет! Это натур спирт. Можеш попробовать – нічого с тобой не случітся. А вот ещо і консерви – это тебе за услугу, – і кинув, як собаці, під ноги три металеві бляшанки у мастиці, вони зразу ж облипли сірою пилюкою.

– То ви хочете пригостити русіш на прощання? – заїкаючись від страху, спитав Гнат.

– Я-я! – вдавав добродушність німець. – Пусть пьют, отдыхают. Но!.. – суворо, з притиском сказав: – Но когда оні упьюца, ти нам сообщіш!

– Як? Яким чином, гер офіцір?

– Очень просто! Ти вон на том сухом дереве, что возле твоего дома, привяжеш белую простинь! Ми в бінокль увідім! – Помітивши, як у Гната від страху округлилися руді очиці, він ще твердіше закінчив: – І не собірайся нас обмануть! Іначе верньомся і повесім тебя на том дереве вместо простині! – І весело розсміявся зі свого жарту. – Ти понял?

– Ферштейн! – з готовністю відповів Гнат. – Я все зроблю, як ви велите. Тільки й до вас прохання: опісля відправте мене до Великої Германії, бо тут...

Офіцір презирливо зміряв його з ніг до голови, крякнув, закусив губу і вичавив із себе:

– Хорошо. Будет тебе Германия! Если ісполніш мой приказ! – і, захлопнувши дверцята, зі злістю додав: – Швайн!

За мить вантажівка рвонула, обдавши Гната кіптявою. Він, зібрав брудні бляшанки, ухопив каністру зі спиртом, шмигнув у двір. Та все бурчав: «Біле простирадло... Де я його візьму.. Тут же не Німеччина... Втім таке простирадло має бути у скрині матері, Царство їй Небесне».

Гітлерівські танки і вантажівки покуріли у степ, невдовзі пропали за лісосмугою у степових балках.

Хуторяни не знали, що й думати. Гітлерівці зірвалися, як собаки з цепків, і дали дьору. Наші ще не прибули. Лише глухе гупання гармат долиналио здалеку з-поза Вовчої.

Бідова Нінка, пов'язавши квітчасту косинку, на radoщах за-спішила до колодязя – на місце збору, як жартував дід Ягничка, «підпільної організації ОБС» (одна баба сказала). Невдовзі й інші жінки підтягнулися: Галина з двома відрами, Тетяна з цебром і в чорній хустині, Федора з донькою та ще дві старенькі бабусі з костурами.

– Ти чому в чорному? – напустилася Нінка на Тетяну.

– Та сини мої... – нехотя відповіла молодиця.

– Що? – і після паузи: – Ви тільки подивіться на неї! Сини ще, може, й до Запоріжжя не доїхали, а вона їх хоронить! Ти що це собі в голову вбила?! Га?

– А як гітлерівці дорогою розстріляли? Та й кинули серед степу на поталу вовкам та воронам? Подивилася б я на тебе, коли б з тобою таке горе приключилося, – Тетяна захникала і почала витирати очі крайком чорної хустини.

– Ти мені перестань накликати біду! Ич яка! Навпаки, на зло всім ворогам повинна малювати в своїй уяві синів здоровими та благополучними. Та просити Господа, щоб уберіг їх від отієї фашистської нечисті. Знаєш, думка – така штука, що здатна проноситися на великі відстані до тих, кому призначена. Нащо твоїм хлопцям ота чорнота? От скинь цю хустку! Зараз же! – і підступилася до Тетяни. – Кому кажу?!

– Не чіпай! Я сама зніму! – обома руками потягнула крайок темної хустки, стріпнула нею і усміхнулася.

– Отакічки! Оце по-нашому! – похвалила Нінка і запевнила: – Нутром відчуваю – твої хлопці живі й здорові!

– Усе буде гаразд! – підтримала й Федора. – Наші їх доженуть і повернуть.

А Нінка знову завелася:

– Дівчатоньки, ви лишень розгляньтеся, що оті гітлеряки навколо нашого колодязя нароби́ли! От свині! – лаялася, тикаючи пальцями то в один, то в інший бік, де валялися пожмакані пакети, бляшанки з-під консервів, брудний папір.

– Доведеться нам суботник влаштувати, – сказала Федора.

– А як ота босота знову наскочить? – засумнівалася Тетяна.

– Раз утекла, то вже не вернеться! – категорично заявила Нінка і, побачивши діда Ягничку, що простував дрібними крочками до гурту, гукнула йому: – Правда, діду?

Дід, зрозуміло, не дочув. Підійшов і перепитав:

– Ти щось сказала, дочко? Бо я на вуха трохи того...

– Та кажу, що гітлерівці більше не зайдуть у наш хутір. Так?

– Дай те, Боже, – зітхнув дід. – Так і станеться, якщо наші не забаряться.

– Та вони вже, мабуть, у Покровському. От-от і нас звільнять, – торохтіла Нінка. І всі біля колодязя повеселіли, очі заясніли.

– Звідки ти все знаєш? – спитав дід Ягничка.

– А ви забули, що я живу неподалік лісопосадки? А там, знаєте, сороки деренчать з ранку до вечора. От вони по черзі й носять мені новини з фронту у письмовому вигляді, – віджартувалась Нінка.

– Краще б вони тобі розказали, куди німота чкурнула. А може десь причаїлася, сховалася та й вичікує слухної нагоди, – розмірковував дід.

– Та зникла вона, як чорна хмара, як страшний сон, – їй пригадалися нічні видіння про орлів та хмари з кулеметними дулами, вона й затихла.

Жінки понабирали води у відра й розійшлися вулицею в різні боки. Галина поділилася наболілим з Федорою:

– Не знаю, як ти, а я не можу! Не можу більше чекати! Оце зараз піду в терники та заберу своїх хлопців. І твого приведу. Та й Ольжиних дівчат. Скільки можна там маринуватися?!

– Ой, не поспішай, подруго, – заперечила Федора. – Хай до завтра там посидять. Бо хтозна, що у тих фріців під касками замість мізків. От коли вже наші вступають у хутір, тоді й заберемо. Не поспішай – така моя порада.

– Може ти й права. Але провідаю їх обов'язково. Напечу коржів, наберу побільше молока та вершків і піду. Побачу їх – і серце заспокоїться. І Ольгу з собою візьму. А ти?

– Досить і вас двох. Я на вас надіюсь. Тільки зробіть це так, щоб менше хто бачив. Особливо стережіться завидючих очей Молі, – нагадала Федора.

– Та ми тишком-нишком, – пообіцяла Галина.

Але не судилося те побачення.

...З боку сусіднього села Садового на вулицю спроквола вїхали двоє кіннотників. Міцної статури, обличчя засмагли, аж бурі, у селянській одежі, в потертих піджаках та картузах, без зброї. Хоч, може, якось їй маскували під одежею. Допитлива дівтора першою випурхнула назустріч. І засипала вершників безліччю запитань.

– Звідки ви?

– Де коней взяли?

– А ви не будете стріляти?

– А в тітки Таньки німці собаку вбили, а її синів у Германію відправили.

– На ставку німці качок та гусей постріляли. Потім варили у своїй пересувній кухні.

– І кілька бичків зарізали.

– А коли наші прийдуть?

Вершники, сміючись, відповідали, що вони не будуть стріляти, що їх не треба боятися і що ось-ось сюди прибудуть визволителі.

– Німці тут є? – розпитували вершники.

– Немає! Немає! Втекли! – радо дзвеніли діти.

– Ну, добре. Ви за нами не біжіть. Бо у нас тут багато справ, – суворо наказали вершники.

І діти відстали. А кіннотники, наблизившись до колодязя, за-примітили діда Ягничку.

– Здрастуйте, діду! – гукнув один, смаглявий, вусатий, у сірому картузі з широким козирком. – Діти сказали, що гітлерівці залишили хутір?

– Та поперлися. Тільки не знаю куди. Добре, якби чорту в зуби, – відказав дід. – Ви оглянули б околиці, аби впевнитися. Бо якось дивно вони чкурнули – навіть, жодного разу не бабахнули з танків. Мені здається, вони щось лихе намислили. На те вони й фашисти.

– Спасибі за пораду, – подякували й направили коней в інший куток хутора.

Біля хати Гната почули скрип вхідних дверей, спинилися. Буцнувши сірого кота, що ліз під ноги, Гнат підійшов до збоченої хвіртки, недовіжливо розглядав вершників. «А раптом це розвідка німців? Ті на всяку підлість здатні. І тоді мені замість Німеччини мені буде капут, пустять кулю в лоба. Треба бути обережним», – розмірковував Гнат, пригадавши накази німецького офіцера.

Привітавшись, все той же вусатий вершник у картузі з широким козирком (такі чомусь називали «аеродромами»), певно, старший, змірявши примруженим поглядом з ніг до голови зачуханого хуторянина, сказав:

– Та оце шукаємо німців.

– Навіщо вони вам? – насторожився Гнат, недовірливо оглядаючи прибульців.

– Прочули, що вони буцімто тут, то хотіли їм бичків та свинок продати, – вдаючи селянську простоту, сказав вусань.

– Гм, вони б усе у вас відібрали, і на тому ваша торгівля б скінчилася. Пропали б ваші бички та свинки ні за цапову душу, – відповів Гнат, а сам напружився, насторожився. І подумав: «За кого вони мене мають? За наївного придурка? Е-е, хлопчики, мене не так просто провести».

– Та невже? А кажуть – вони порядні люди, – вусань здивовано смикнув угору брови. – Не залякуй нас. Краще скажи, куди вони подалися?

– І ви почвалаєте за ними? – Гнат вдавав із себе простачка.

– Атож. Треба бичків продати чи обміняти. Бо скоро негода, зима, а годувати нічим. Якщо не сплавимо, то та скотина й нас зжере, – бадьоро зажестикулював молодший вершник. – Та й швайнів десяток могли б їм поставити. Нащо нам їх задарма утримувати?

Гнат все більше переконувався, що то не прості селяни, а розвідники. І вони перевіряють його на вошивість. Щоб не видати себе, він залопотів:

– Ой, не раджу вам, хлопці, з гітлерівцями справу мати. Обма-нять. Обберуть. Ще й до Німеччини запроторять.

– Та не торохти, а скажи, в який бік вони подалися. Ти ж на краю живеш, – нетерпляче випалив вусань.

– Не знаю. Ось істинний хрест – не відаю, – і Гнат тричі поспіхом перехрестився.

– Жаль. Доведеться самим шукати, – вусань торкнув коня.

Вершники ще раз об'їхали хутір та й подалися шляхом у бік Катеринівки. А Гнат спересердя визвірився на kota, що терся об ноги:

– Чого тобі? Німецьких консервів? Геть мишей ловити, бо скоро й по тобі лазитимуть. Ледащо! – і так хвицнув kota, що той миттю подерся на сухе дерево подалі від злого хазяїна. – Отам і сиди!

А Гнат пригадав погрозу офіцера, що за непослух повісить його самого на тому дереві.

Мешканці Червоного з великим нетерпінням чекали на своїх визволителів. Виходили на вулицю старі й малі. Тільки й розмов – про втечу гітлерівців та наближення червоноармійців. Гамірлива дітвора, мов зграйка горобчиків, випурхувала аж за хутір і до різі в очах вдивлялася у степову далину. Там за голубизною переливчастого марева, що нагадувало повінь, після полудня 12 вересня на дорозі від Катеринівки замигтіла курявою довга колона.

– Наші! Наші йдуть! – вибухнула над сонячним степом тепла дитяча радість.

Малеча галасливою юрмою понеслися до хутора, до рідні, перекрикуючи один одного:

– Наші-і-і йдуть!

– Нарешті! Діждалися таки! – загомоніли повеселілі хуторяни.

А тим часом двоє кремезних розвідників, помахом руки вітаючи червоноармійців у колоні, наблизились до командира полку. Зіскочивши зі втомлених коней обіч курного шляху, що тягнувся пологою горбиною серед пожухлого різнобарвного степового билля, доповідали:

– Товаришу командире полку, нам удалося з'ясувати: підрозділи ворога зосереджені на відстані кілометрів за тридцять, – чеканив вусань, тримаючи коня за вуздечку, від незвички осмикуючи сірий вицвілий цивільний піджак, роздобутий старшиною.

– Григорію, ти впевнений? – перепитав командир. Він, прижмурюючи почервонілі від безсоння очі, оглядав розвідників, наче хотів переконатися у достовірності їхнього донесення.

– Павле Михайловичу, та чи ми вперше у розвідку ходимо? Тікають фашисти, будь вони неладні, аж п'ятами мелькають, – переконував вусань і поблажливо усміхнувся. – Правда, Іване? – обернувся до свого молодого напарника у старому сірому піджаці, потертому на ліктях. Було помітно, що та обвисла одіж не для його статури: рукава задовгі, закочені на зап'ястках, шви нижче плечей.

– Так точно! Мелькають! – бадьоро відрапортував молодик, поглажуючи гриву коня, що відмахувався хвостом від надойдливих гедзів.

– А як місцеве населення налаштоване? – продовжував допитуватися командир і осміхався: його тішив зовнішній вигляд бійців – важко зрозуміти, чи то розвідники, чи такі собі звичайні сільські мужики.

– Так як? Як під Сталінградом, під Ворошиловградом, в цілому на Донбасі та й у щойно звільненому Покровському – дуже добре! – вусань не випадково називав бойовий шлях 503-го стрілецького полку та всієї 91-ї стрілецької дивізії, пройдений бійцями. Знав – командирю приємно чути про звитяги полку, це підносило дух, додавало сил. А тому розвідник не пропустив нагоди, щоб не полестити командирові. Мовляв, буде добріший.

– То, значить, можна нашої піхоти трохи відпочити в тому населеному пункті? – вислухавши тираду розвідника, спитав полковник, потираючи запалені повіки.

– Товаришу командир, наші хлопці вже давно заслужили на перепочинок. Після маршу-кидка з ніг валяться. Їм хоча б відіспатися та онучі висушити, – просторікував Григорій, вільною рукою розправляючи вуса. – Та й нам би не завадило. Бо натряслися – аж сідниці ніють.

– Що ж, так тому й бути. Віддаю наказ: перший і другий батальйони, марш до хутора на відпочинок! – майже весело розпорядився командир полку. А про себе подумав: «Тим більше, що артилерія відстала, бронebійники теж, тили задніх пасуть десь аж за Покровським. Доки підійдуть, піхотинці наберуться сил і потім завзятіше в атаках бігатимуть».

– Єсть! – дружно та радо гукнули два капітани, командири батальйонів, – вони були мимовільними свідками тієї розмови.

– Та дивіться, щоб порядок був! – командир полку побатьківському навіть вказівним пальцем насварив. – Пам'ятайте, люди стрічають вас як визволителів! Такими мають і провести! Щоб ніяких нарікань!

– Буде повний порядок! – ще веселіше вигукнули капітани. – Дозвольте йти!

– Ваші батальйони йдуть першими, а ми підтягнемося. Так що готуйте базу! – розпорядився командир полку.

– А можна й мені з ними! – перед командиром виструнчився і віддав честь дванадцятирічний син полку Петя, улюбленець всіх бійців, білявий хлопчина з кирпатим носиком, завжди усміхнений.

– Візьмете з собою цього героя? – спитав полковник.

– Герої нам потрібні! – багатозначно сказав командир першого батальйону. – Біжи вперед, у голову колони, червоноармійцю!

– Спасибі! Які ж у мене добрі командири! – з напускною серйозністю козирнув Петя і помчав уперед колони.

А двоє земляків із Харківщини – Семен і Тимофій, аж темні від засмаги, закинувши за плечі гвинтівки, нарочито розставалися, по-дружньому жартуючи та обіймаючись у гурті бійців. Семен служив у першому батальйоні, йому й випало вирушати до Червоного, а Тимофій залишався у третьому при штабі полку.

– Ти дивись мені – не одружись, допоки прийду. Бо ти такий, я тебе знаю, – підсміювався Тимофій, хитрувато підморгуючи бійцям. – Жодної спідниці не пропустиш.

– І як у тебе язик повертається отаке молоти! Та в мене ж наречена вдома! – виправдовувався Семен. – Вона на мене чекає.

– Це ти їй скажеш, а не мені. Дівчата такі казки люблять, – Тимофій поплескував друга по спітнілій гімнастерці на спині. – А як трапиться якась красунечка з гарним личком, стрункими ніжками та тоненьким станочком – усе на світі забудеш.

– Я ж не в тебе вдався, – оборонявся Семен.

– А взагалі-то бережи себе, друже, – цілком серйозно сказав Тимофій, тиснувши його одну руку обома своїми. – У тебе Оксана красуня, яких мало на світі.

– А ти звідки знаєш? – вдавав ревнивця Семен і суворо нахмурих брови.

– Та хіба ж я не мужик?! – хвацько випнув груди Тимофій.

Піхотинці навколо розреготалися.

– Та щоб ти рейх розбив і сто років прожив! – обійняв друга Семен. – Коли щось не так піде, перекажеш Оксані, що я її дуже люблю.

– А в тебе що язика немає?! Сам доповіси! Прорвемося, брате, й тут!

Так вони і розлучилися, жартуючи.

Бійці, слухаючи їхні теревені, щиро посміювалися. Хоч і знали, що фактично той коротенький спектакль був саме для них, аби хоч трохи розвеселити після тривалого переходу.

– Ось і перша вісточка від супротивника, – Тимофій косим поглядом вказав на небокрай над кострубатою лісосугою вдалині.

Там, наче велетенська шуліка, пливла німецька «рама» – так бійці називали ворожий літак-розвідник «Фокке-Вульф-189». Над лісо-смутою злякано здійснюлася велика зграя диких голубів і подалася над степом у протилежний бік.

Піхотинці, не відводячи від неї очей, знімали з плечей гвинтівки та автомати, ладні залпом ударити зі всіх стволів. Степ за-таївся. Навіть ховрахи, вискнувши, поховалися у нори. Однак «рама», не долітаючи до лісо-смути, круто розвернулася і зникла у небі за хутором.

– Ага, злякалася, стерво! – вигукнув Семен.

– Від тієї «птиці» добра не чекай. З'явилася «рама» – чекай на Гітлера-хама, – Тимофій підніс масивний кулак, гнівно потряс у бік «птиці». – Потрапиш таки мені на мушку, козявко!

Та поява «рами» не зіпсувала настрою піхотинцям, хоч і на-сторожила.

Перші два батальйони у передчутті відпочинку додали ходи, навіть під гору крокували енергійно і за півгодини були в Черво-ному. Мешканці кинулися їх обіймати, цілувати, пригощати усім, що в кого було. Особливою популярністю користувався Петя. Ді-тлахи його обступили, мацали гімнастюрку, погони, приміряли на себе пілотку. А Рая спитала:

– Ти й стріляти вмієш?

– Аякже! Я штатний боєць!

– І з гвинтівки, і з автомата? – все ще сумнівалася Рая.

– Бахкаю по фашистам без промаху. Я повинен уміти все, що й дорослі червоноармійці, – Петя гордовито задер кирпатого носика.

– Бачу, ти не Петя-лепетя. Повезло тобі! – зітхнув його хутір-ський ровесник, білочубий Тимко. – Я б теж пішов бити фашистів.

– Так що заважає? – спитав Петя. – Хочеш, я командира по-прошу, і тебе приймуть у полк? Він мене поважає.

– Мати не пустять, – зніяковів Тимко, переминаючись з ноги на ногу.

– Мабуть, боїться, що всіх гітлеряків перекоцаєш? – почувся чийсь насмішкуватий голосок.

– Ну, чого ти на хлопця напустився. Підросе – і битиме воро-гів, – Петя вирішив захистити ровесника від кпинів.

А з іншого кутка хутора з каністрою в руках до командира ба-тальйону підійшов, а точніше бочком-бочком підкрався Гнат у

темно-синьому картузі з замацаним козирком, що припав пилом. Привітався, підозріло зиркаючи на всіх. Остерігався односельців.

– Оце для вас. У німців поцупив... – і поставив до ніг лискучу каністру.

– Що це? – здивувався капітан.

– Спирт. Чистісінький. Трофейний, – пояснював Гнат, а сам очима никав поверх солдатських голів, наче когось остерігався.

– А може він отруйний? – капітан недовірливо покосився на посудину.

– Сам пробував – і досі живий, – переконував Гнат.

– Що ж, хлебни й при нас.

– Та запросто. Дайте один пустий кухоль, а інший з водою.

Бійці подали алюмінієві кухлі. Гнат відкупорив каністру, плеснув у кухоль рідину, зробив великий ковток і зразу запив водою з іншого кухля. Його ніс і щоки швидко побагровіли, очі засльозилися.

– Та й кріпкий чортяка! – перевів подих. – Гадаю, хлопцям знадобиться, аби зняти втому.

Капітан кілька хвилин стояв мовчки, спостерігаючи за виразом очей такого гостинного хуторянина – не скопититься, утримається на ногах, значить, нормальний спирт. Повеселілий Гнат широко усміхався, показуючи почорнілі зуби.

– Гаразд, приймаю твій дарунок, – погодився капітан.

– Яка лахва нам підвалила, браття! – гукнув хтось із бійців. – Тут вистачить не по сто наркомовських на брата, а й по двісті грамів!

Піхотинці радісно загомоніли.

– За вечерею скуштуємо, – пообіцяв капітан.

Та так і не довелося спробувати...

І ніхто не помітив (не до того було!), як на сухому дереві біля Гнатової хати забіліло простирадло. Цей прихвостень прив'язав його перед тим, як з каністрою піти до гурту бійців. Той сигнал у бінокль побачила гітлерівська розвідка.

Два німецьких танки, далекими балками поміж чагарниками обігнули Червоне і, не доповзаючи до Катеринівки, справа і зліва вискочили на степові бугри, спинилися на відстані у півкілометра від третього батальйону.

– Лягай! – крикнув комбат. – Приготуватися до бою!

Піхотинці, де стояли, там і попадали, натягнули темно-зелені каски на пілотки, поперед себе виставили зброю – хто автомати, хто гвинтівки. Дехто тримав у руці гранату. Солдати готові були оборонятися. Хоча з такою зброєю проти танків, оснащених кулеметами, особливо не навоюєш. Втім, не вперше бійці потрапляли в подібні халепи і завжди виходили переможцями. Сподівалися на удачу й цього разу.

Та на диво, німецькі танки покрутили баштами з кулеметами врізнобіч, не зробивши жодного пострілу, повагом розвернулися і, мов привиди, зникли за буграми.

– Що то було? – обтрушуючись, спитав командир полку у начальника штабу, комбата та взводних, які ще не встигли відправитись до своїх підрозділів.

– Побоялися ув'язуватися в бій! – сказав молоденький блакитноокий «новоспечений» лейтенант, який тільки-но з поповненням прибув до частини – наївний, необстріляний хлопчина та й годі. – Німці після стількох поразок стали обережними. Тепер і нашого духу бояться.

– А я думаю – то танки-розвідники, – все ще тримаючи догори автомата, сказав командир другого взводу, з орденом Червоної Зірки на грудях, йому довелося під Сталінградом випробувати на собі усі складнощі та жахи війни.

– Схоже на те, – погодився командир полку, піднімаючись і долонею обшмигуючи з гімнастерки липучі грона дрібних реп'яшків. Втома морщижилась на його худорлявому змарнілому обличчі, під червоними очима сині кола від недосипання. І голос хрипкуватий, безбарвний, глухий. Звертаючись до командирів підрозділів, він скоріше не наказував, а просив: – Мені здається, ворог якусь капость затіває. Накажіть бійцям про всяк випадок, продовжуючи рух до Червоного, розосередитись. І бути напоготові.

Тримаючи зброю поперед себе, піхотинці ще жвавіше загупали дорогою. Всі розуміли: треба якомога швидше з'єднатися з батальйонами, що увійшли в хутір. Ворог не ризикне нападати на великі сили.

Батальйон піхотинців, а разом з ним штаб полку вже наближались до густої лісосмуги, від високих дерев падала жадана прохолодна тінь. І тут почули з боку Катеринівки кулеметні та автоматні черги.

– Тепер зрозуміло: нас хочуть відсікти від артилерії та бронетанкістів, які ще перебувають по той бік Вовчої, – тихо, аби не посяяти паніку серед бійців, сказав начальник штабу полку.

– Схоже на те, Олексію Григоровичу, – так же пошепки відповів полковий командир. За мить збадьорився і щосили загорлав: – Слухай мою команду! Батальйону окопатися і зайняти оборону в оцій лісосмузі! – І знову до начальника штабу: – Відправ зв'язківця до хутора з наказом: усім піхотинцям відступити і теж окопатися в посадці.

І закипіла робота. Піхотинці рили окопи, автоматники зайняли позиції на флангах, троє артилеристів встановили одну-єдину гармату у просіці. Тут же поряд розташувався штаб полку.

У хуторі бійці обох батальйонів теж почули відголоски стрілянини, що долинали від Катеринівки. Зв'язку з рештою полку не було. Капітан, командир першого батальйону, наказав бійцеві, який трапився на очі:

– Ану, орле, злети на отой високий осокір та розвідай, що діється навкруги.

– Єсть! – з готовністю відповів боєць, передав автомат товаришеві, зняв кирзакі, поплював у долоні і по-котячому подерся на дерево. Діставшись половини, обіймаючи шершавий стовбур, закрутив туди-сюди головою. І раптом з тривогою в голосі крикнув: – Танки! Товаришу командире, танки!

– Де?!

– Та ось поряд – за городами, на кукурудзяному полі!

– Скільки їх?!

– Поки що бачу лише два! Але, здається, трохи далі ще стоять!

– Злазь! Батальйони, приготуватися до бою! – гукнув капітан, і бійці заметушилися, обираючи найвигідніші місця для оборони: за деревами, у виїмках, за бугорцями, сараями, рили окопи, ями.

А капітан продовжив:

– Усім мешканцям! Дітей, дітей заберіть! І бігом по домівках! У погреби, в підвали ховайтеся! І не висувайтеся, доки гроза не мине!

Жінки, ухопивши за руки малечу, пригинаючись, помчали до своїх осель. Федора підштовхнула Раю вперед:

– Біжи! А я зараз!

Вона помітила бліду й знервовану Галину, яка поривалася то у бік терників, то у бік своєї хати. Не знала, як краще: адже там у кущах її сини. Поряд так само крутилася й Ольга, переживаючи за своїх доньок.

Федора вчасно вхопила їх за руку. Ще мить – і вони, не зважаючи на небезпеку, подалися б до терників.

– Не смійте! Ви своєю появою тільки гірше зробите – викриєте схованку. Не шарпайтесь! Там нашим дітям безпечніше, ніж будь-де! – Федора силоміць тягла сусідок до свого двору. А, уздрівши родичку Олесю з дволітнім Миколкою на руках, що пригортав сіренького котика, гукнула і їй: – Мерщій до мого льоху! Бо доки добіжиш до свого краю... У мене пересидите!

І так вони опинилися у просторому Федориному погребі – чотири жінки, дівчинка і малюк з кошеням. Вмостилися на ящиках та на загодя опущеній лавці й нашорошили вуха, дослухаючись, що там, нагорі, діється.

Як на лихо, кошеня, що тримав Миколка, випорснуло з його рук, сходами рвонуло до дверцят і прошмигнуло крізь щілину у двір.

– Котик, певно, чкурнув через ярок додому, – пояснила мама малюка.

Проте це не заспокоїло хлопчину. І за мить він аж зайшовся від плачу:

– Поверніть мені котика! Хочу котика!

– Заспокойся, скоро прийде твій котик, – умовляла мати синопчка.

Та Миколка продовжував рюмсати і клянчити:

– Зловіть мені котика!

– А щоб ти був здоровий! – відізвалася Ольга. – Тут війна, а йому котика подавай! Заспокойся, золотенький. Ось глянь, що у мене є, – і витягла з кишені халата сухарик. – На, тільки не плач.

Миколка на хвилину затих, узяв сухарик, покрутив, попробував на зуб та й повернув Ользі. І знову за своє:

– До котика хочу! Поверніть мені котика!

Слухаючи умовляння жінок, Рая спочатку гримнула на Миколку:

– От капризуля!

А за хвилину їй самій стало шкода котика: адже стріляють, можуть його поранити, а то й убити. І нишком піднялася східцями. Жінки, зачувши скрип дверей, майже одногласно зойкнули:

– Куди ти?!

Але Рая вже була на подвір'ї. Певно, вона знала, куди міг сховатися котик, і подалася через рівчак до двору навпроти. Навколо усе гриміло й свистіло. Ішов бій не на життя, а на смерть. Та що їй до того. Котик у небезпеці. І Миколка за ним нюняє. Знайшла те нажахане створіння під дерев'яним поріжком біля вхідних дверей. Схопила, притисла до себе обома руками і прожогом назад. На вулиці за кілька кроків від неї у землю зі свистом ударила кулеметна черга, бризнувши землею. Рая з переляку впала, прикривши собою котика, – бо так навчали дорослі: треба падати. Знову підскочила і вихором понеслася до підвалу. А хутір свистів від перехресних куль. Жінки, побачивши живісіньку дівчинку з котиком – так і закликали. Навіть у напівтемряві підвалу було видно: Федора стояла, мов стіна біла, не знаходила слів, щоб висловити пережите.

– Миколко, ось твій котик! – радісно гукнула з поріжка Рая.

Малюк простягнув ручки. А Федора захиталася і осіла на лавку. Лише згодом мовила:

– Донечко, не роби цього більше. Там же стріляють. Можуть і вбити.

Рая передала котика Миколці, а сама ніжно та віддано пригорнулася до матері. Її утле тільки трусилося чи то від бігу, чи від страху.

– Матусю, я так тебе люблю, – прошепотіла дівчинка і раптом вискнула, підібгавши під себе ноження, і міцно обійняла шию матері: – Миша! Ондечки! Бачите?

Від того окрику миша злякано юркнула в вузьку нірку біля східця.

– Оце так героїня! Кровожерливих фашистів не злякалася, а малої миші забоялася, – притискуючи до грудей Миколку, невесело усміхнулася Олеся.

– Та ці миші страшніші від німців, – зніяковіла дівчинка.

І всі невесело заусміхалися.

А Гнат серед метушні, що закрутилася-завертілася в хуторі, непомітно прихопив каністру зі спиртом, що стояла під деревом, прикрив її полою піджака і, зігнувшись, рвонув до власної хати. «Це не моя війна. Я не збираюся накладати головою ні за цей хутір, ні за цей край, ні за всю Вітчизну, – зміїлася в голові думка. – Я сам по собі, а вони нехай що хочуть, те й роблять. Мене це не стосується. Моя хата скраю. Справді – скраю, на краю хутора».

Між хутором, де закріпилися два батальйони, і лісосмугою, де окопався третій батальйон і штаб полку, безупинно рухалися ворожі танки, поливаючи смертоносним кулеметним вогнем. Схоже, їхнє завдання – перешкодити об'єднанню полкових батальйонів, бо ж легше розправитися з ними поодиночі.

Та все ж зв'язківцю, якого відправив начальник штабу, вдалося по-пластунському поміж кукурудзинням та гарбузами пробратися в хутір. Бійці направили його до командирів обох батальйонів – вони відстрілювалися, прикриваючись товстими стовбурами двох високих срібнолистих осокорів. Зв'язковий підповз і крикнув:

– Командир полку передав: з настанням сутінків ви повинні пробиватися до лісосмуги! Потрібно згрупувати полк в єдиний кулак! Хутір тимчасово доведеться залишити!

– Ясно! – відізався командир першого батальйону. – От тільки як нам прорватися і бійців зберегти?! Про це не сказали в штабі?!

– Може, протриматися до ночі і під прикриттям темряви отак, як я сюди, пробратися. А ще краще обійти оце поле, де розгулюють фашистські танки? – висловлював власні думки зв'язківець.

– Одному чи десятку чоловік це можливо, а сотням... – не припиняючи спостерігати за боєм, прохрипів один комбат.

– До того ж, гітлерівці можуть влаштувати засідку. Хтозна, скільки в них ще танків, – почувся голос другого комбата.

– Не хотілося б починати бій безпосередньо в хуторі. Бо тоді гітлерівці його розбомблять до цурки. Та й зброї у нас – кіт наплакав. А протитанкової зовсім немає, – вголос роздумував командир першого батальйону.

– Є вихід. Слід відволікти увагу ворога від хутора Червоного. Для цього відправити частину батальйону, що перебуває в лісосмузі, у Катеринівку – на виручку. Супротивник має зреагувати і частину своїх сил відправить туди. Ми ж, діждав-шись слушного часу, підемо на прорив. Гадаю, нас прикриють бійці з лісосмуги. А там і підмога з-за Вовчої надійде, – запропонував командир другого батальйону. – Чи, може, є інші варіанти?

– Якби ж то! Будемо діяти саме так! Треба вириватися з оточення, – погодився командир першого батальйону. І до зв'язківця: – Отак і передай у штаб полку!

Зв'язківець зачекав, допоки гітлерівці припинять стрільбу трасуючими кулями по лісосмузі, і зник у надвечірніх сутінках.

Кілька кулеметних черг ударили по заростях глоду та терну, де ховалися від відправки до Німеччини місцеві хлопці й дівчата. Добре, що ті завбачливо заглибили свою схованку і лежали там тихо, як мишенята. Кулі зі свистом позрізали над ними гілочки на кущах, і вони нависли колючим шатром. На щастя, нікого не зачепили.

Коли зовсім стемніло, командир полку із лісосмути відправив частину бійців до Катеринівки. З того боку раз-по-раз чулися автоматні черги, поодинокі постріли. Гітлерівські танки перестали сновигати між хутором та лісосмугою.

Втома та безсоння валили з ніг. Але майже ніхто не спав. Тільки декотрі піхотинці напівлежачи куняли. Всі чекали, що скажуть командири.

До зв'язківців росіянина Дмитра і узбека Батира, що дрімали в окопі, безшумно пробрався начальник штабу полку.

– Хлопці, треба ретельно розвідати, чи немає ворожих підрозділів, зокрема танків, у нашому тилу, за спиною, побіля Вовчої. До річки підете вибалком – він починається за розташуванням штабу, – наказував він. – Отримавши від вас розвіддані, ми зберемо офіцерську раду полку. Маємо визначитися, як нам діяти далі. Хлопці, від вас залежить життя бійців усього полку.

– Товаришу начальнику штабу, Олексію Григоровичу, все зробимо, як слід, – впевнено пообіцяв Дмитро.

– Вам чотири години вистачить? – спитав начальник.

– Упораємося, – запевнив Батир.

– І бережіть себе, бійці. Нам з вами треба ще Берлін брати, – і міцно потиснув руки солдатам.

Дмитро і Батир вилізли з окопу і швидко розтанули в пітьмі. Навколо під тихими зорями на всі лади безжурно сюрчали невгамовні цвіркуни. Здавалося, то степ співав, наче хотів сказати: «Подивіться, який прекрасний світ. У ньому все створено для життя, любові й радості. А ви, люди, воюєте, знищуєте один одного. Заради чого?». Позаду гітлерівці продовжували смалити по лісосмузі, зрідка «вішали» над нею освітлювальні ракети. Піхотинці не встригали в перестрілку, схоже, берегли набої.

Тим часом розвідники Дмитро й Батир, прислухаючись до найменшого шурхоту чи крику степової птиці, обережно обстежи-

ли берег Вовчої, прилеглі пагорби та балки – ніде нікого. Тільки від Катеринівки долинав приглушений гавкіт собак.

На узвишші над річкою, звідки видно усе довкруг, лягли на кілька хвилин віддихатися. З неба один за одним зривалися і згорали над степом метеори, мов чийсь душі. Попритихали й цвіркунни. Хлопці ледь чутно перешіптувалися.

– Слава Богу, тутечки немає гітлеряків. А це означає, що нашому полку вже цієї ночі можна відступити, зберегти сили, дочекатися підходу інших підрозділів, перш за все артилеристів і танкістів – і так ударити, щоб ворог драпав аж до Дніпра, – лепетав Дмитро.

– І там його втопити, – погодився Батир.

– Я на місці комполку так і зробив би, – продовжив Дмитро. – А інакше...

– Що інакше? – спитав стривожено Батир.

– Ти хто – мале дитя? Сам здогадатися не здатен? – сердився Дмитро.

– Так-так, не встояти нам проти танків. Бо що таке гвинтівки чи автомати – комарині укуси для них, – Батир легенько лягнув себе по щоці, відганяючи надоїдливу нічну комашню.

– Ти отак комісарові Павлуші не надумай бовкнути. Той ще й політику пришиє, – попередив Дмитро.

– Та це він уміє, служака партейний! – зі злістю прошепотів Батир. – І кому ті комісари потрібні? Тільки заважають воювати.

– Не наша то справа. Ти в полку отак язика не розпускай, бо швидко в неблагоннадійні втрапиш. А тоді й до штрафбату один крок. У того Павлуші є свої люди в полку, донесуть та ще й прибрешуть, – Дмитро повільно підвів голову над трав'яним сухостоєм, роззирнувся, наче міг щось побачити у густій темряві, прислухався – тільки цвіркунни сюрчали серед степового билля. – А тепер гайда до річки та пальнемо з автоматів по протилежному берегу. О-он по тих деревах та кущах, що чорніють на тлі зоряного неба. Якщо ніхто не «відгукнеться» стрільбою – то й там нікого нема.

Так і зробили. Прилягли у прибережному ярочку і натисли на гашетки. Було чути, як кулі упиваються у крони дерев, зі свистом рикошетом відбиваються від прибережного каміння. Прислухалися. Ще ушкварили.

– Чисто, – сказав Дмитро.

– Пастки, здається, немає, – погодився й Батир.

– Але пастка в іншому місці – в хуторі Червоному, – заперечив Дмитро. – Перш ніж відступати, треба звідти вирвати батальйони.

– Бачиш, ти сам збираєшся дати поради командирам, а мене застерігаєш, – підколов Батир. – І скажеш?

– Так і скажу! Не побоюся!

– Гадаєш, наші командири дурніші від тебе і без твоїх рядових порад не обійдуться? – Батир ще раз штрикнув словами.

– Та годі тишу порушувати! Чи забув, що ми в розвідці? – Дмитрові не хотілося далі слухати підковирки напарника.

– Не ображайся, друже. Пора повертатися. Бо ще до полку чвалати з годину, – Батир на знак примирення хотів допомогти підвестися Дмитрові, той подав руку.

Повернулися у розташування полку без пригод. Доповіли начштабу все, що чули й бачили, а також свої міркування. Олексій Григорович уважно вислухав, а в кінці сказав:

– Спасибі, мої дорогі! Я все зрозумів. А діятимемо так, як вирішить офіцер–ська рада полку. Спочивайте!

Таким бурхливим засідання офіцерської ради 503-го стрілецького полку не було від часу боїв під Сталінградом, на Дону та Донбасі. Стомлені офіцери хто сидів, хто напівлежав у траншеї, опершись на свіжий земляний насип. Німці ні-ні та й продовжували чесати з кулеметів по лісосмузі для остраху. Не стихали постріли й у самому Червоному – батальйони відчайдушно тримали оборону. Однак що там насправді діється, ніхто не відав.

А зорі продовжували падати...

Всі уважно слухали доповідь начальника штабу:

– Так от, маємо таку ситуацію, – він говорив тихим охриплим голосом. – Наші сили – два батальйони в хуторі, один тут. Маємо одну гармату. Набоїв і на добу не вистачить. І то за економного використання. Якими ресурсами володіє ворог – достеменно не відомо.

– Оце й погано. Дуже погано, товаришу начальнику штабу. Ви все повинні знати! – притишено, проте з притиском і металом в голосі перервав його комісар, його очі блискали гнівом навіть у темряві.

Начальник штабу продовжив:

– Ми тільки знаємо, що навколо хутора зосереджено більше десятка ворожих танків і близько сотні до зубів озброєних авто-

матників. Ми зможемо лише тримати оборону. І то протягом обмеженого часу.

– Що ви пропонуєте? – обірвав його комісар.

Начальник штабу, знову не відповідаючи на його запитання, продовжував:

– Розвідка доповіла, що, на щастя, у нашому тилу ворога зараз немає. А це означає, що у нас є можливість з найменшими втратами відвести полк за Вовчу. І вже звідти за підтримки артилерії і танків організувати новий наступ.

– Товаришу начальнику штабу полку, ви думаєте, що пропонуєте? – ледь не кричав комісар. Руки, якими він розмахував у густій темряві, нагадували чорні крила крука. – Ви пропонуєте капітуляцію?! Чи ви забули наказ: «Ні кроку назад!»? Така вимога Верховного головнокомандувача товариша Сталіна!

– Я це добре знаю, – огризнувся начштабу, а інші офіцери нервово засовалися, сидячи в окопі. – Але так складаються обставини. Треба відійти, поберегти особовий склад. Він нам ще знадобиться. Попереду Мелітополь, за ним Крим...

– Товаришу начальнику штабу, ви короткозора людина! Ви закликаєте нас відступити перед першими труднощами! Ви... – комісар, який завжди любив повчати, навішувати ярлики, здавалося, не говорив, а каркав.

– Павле, охолонь. Дай офіцерам висловитись, – видно, командир полку надоїла ця безплідна балаканина.

Комісар було аж скочив на ноги, наче йому шпичак акації, під якою лежав, штрикнув сідниці. Де це видано, щоб комісара обривали на півслові? Та поверх голів, збиваючи листя і гілля, засвистіли кулі. Комісар зіщулено осунувся на дно окопу.

– Ну-ну, давайте послухаємо, – все ж зіронізував він. – Може щось толкове скажуть.

– Жаль, що тут немає комбатів першого і другого батальйонів, – обізвався командир третього батальйону, ледь помітний у темряві окопу. – Вони зараз, у цю хвилину, пліч-о-пліч з бійцями відстоюють біля хутора оту «кожну п'ядь». Їх треба виручати, допомогти вирватися з оточення. А ми тут про політику сперечаємося.

– Ти, капітане, говори, та не заговорюйся. Бо за це сам знаєш, що може бути, – чіплявся до слів комісар. – Нагадую для за-

будькуватих! Ми повинні діяти згідно з лінією партії. Саме тут ми маємо показати товаришу Сталіну, як на практиці втілюється його вимога «Ні кроку назад!». Ясно? – тим самим він навіть у цій критичній ситуації хотів продемонструвати відданість вождю і партії, все ще лежачи на дні окопу.

Командир полку розумів, що розмова заходить у глухий кут. Ясна й абсурдність доводів комісара у цій тяжкій ситуації. Проте суперечити йому – значить, накликати на свою голову неприємності. Чого доброго, почне скаржитись «куди треба». А у верхах не розбиратимуться, там звикли зважати на слова політкомісарів, особливо під час представлень до нагород. Але й мовчати далі він не міг, вирішив втрутитись.

– Годі! Ми тут не на партійних зборах! – прогудів. І до начальника штабу: – Олексію, ти повідомив командування дивізії про нашу ситуацію?

– Так точно! Ще звечора відправив двох гінців з донесенням.

– Значить, є надія, що скоро надійде допомога?

– Хочу вірити в це, товаришу командир.

– Так чому ми чубимось? Наказую: триматися з усіх сил, не наражатися зайвий раз на небезпеку, берегти набої! – Командир полку окинув поглядом темні силуети командирів підрозділів. – Поясніть бійцям наше рішення.

– І не забудьте нагадати наказ товариша Сталіна «Ні кроку назад!» – додав комісар навздогін. У відповідь – шерхит падаючих гілок, зрізаних ворожою кулеметною чергою.

Офіцери, пригинаючись, зачіпаючись гімнастерками за обрубане коріння дерев у траншеї, побрели до своїх підрозділів.

А на світанку гітлерівці відкрили шквальний вогонь із кулеметів і танкових гармат по лісосмузі й позиціях батальйонів на околиці хутора. То в одному, то в іншому місці дибки здіймалася земля від вибухів снарядів, спалахувала пересохла трава, кулі сичали, наче незліченні осині рої, всюди дим, вогонь, кіптява. Кілька разів піхотинці невеликими групами намагалися прорватися з хутора до лісосмуги. Та це вдавалося одиницям. Багато бійців, як підкошені, падали, поранені або вбиті, у траву чи серед кукурудзиння. З ними й командири батальйонів, взводів. Чути було стогони, лайку та прокльони всього і всіх на світі.

Три німецькі танки знову почали сновигати смугою між хутором та посадкою, стріляючи так, що годі їй голову підвести. Єдина гармата, що була в полку, з просіки гатила по танках. Спалахнув один, задимів і заляк другий.

– Так їх, Михайле! – раділи бійці й заохочували артилериста Михайла стріляти ще і ще.

Та замість двох підбитих танків на поле виповзло ще не менше десятка. І знову вдарили в обидва боки. Один пострілом влучив у гармату, понівечив, мов тріску, відкинув геть. Артилерист Михайло зі спотвореним обличчям розпластався на просіці.

А в самому хуторі не вщухали автоматні черги. То безжально строчили гітлерівські десантники, їм у відповідь – червоноармійці. Вороги били по всьому, що рухалося або викликало підозру. Дими застиляли червоне ранішнє сонце. Здавалося, що й воно поранене. Страшна нереальна картина. Наче саме пекло увірвалося до хутора. І він палахкотів, клекотав, стогнав, стікав кров'ю...

Один за одним, відстрілюючись до останнього патрона, падали мертвими піхотинці там, де їх наздоганяли фашистські кулі: в садах на збиті яблука і груші, в зарослому лободою і кропивою ярку, під товстелизними осоками...

За кілька годин стрілянина вщухла. Запала моторошна тиша. Навіть, було чути чи просто вчувалося, як потривожені небесні сфери вилунювали блакитними печальними дзвонами.

Що б те означало? Начальник штабу жестом покликав Дмитра і зашепотів майже на вухо:

– Треба пробратися манівцями в хутір, дізнатися, що там діється. Та й підтримати морально бійців. Скоро надійде підмога! Скоро! Так і скажи. Дивізія уже на марші. Тільки не лізь під кулі.

Піхотинець Тимофій, що лежав поряд на насипу, озвався:

– Товаришу начальнику штабу, дозвольте і мені з ним. Там мій друг, земляк Семен. Може він поранений, потребує допомоги.

– Товаришу начштабу, дозвольте і мені, – звернувся грузин Ілля. – Одному йому дуже ризиковано.

Начальник штабу якось дивно глянув на бійців і сумовито сказав:

– Ви там нікому не допоможете, а самі можете постраждати. Ваш запал тут знадобиться. Бийте тих гадів звідси! – і до Дмитра: – Якщо непереливки, вертай назад.

Дмитро, прикриваючись хмарками диму, що напливали на сплюндровані танками городи, короткими перебіжками проскочив голу місцину до кукурудзяного поля. Діставшись до його краю, почав роздивлятися. Розпач і ненависть охопили його... Біля осокорів, де мав бути штаб обох батальйонів, лежали скоцюрблені або ж розпластані тіла убитих однополчан. І в ярку, що розділяв хутір навпіл... І в городах... Між ними, наче хижі звірі, бродили фашисти і з автоматів добивали ще живих... Дмитро до болі в руках стиснув автомат, пальці тягнулися до курка. Йому хотілося помститися. І, мабуть би, пальнув. Та над головою свиснули кулі й упали зітнуті кукурудзяні стебла. Гітлерівці, що чатували на протилежному кінці городів побіля хат, помітили розвідника й відкрили вогонь. Дмитрові нічого не залишалося, як, петляючи поміж кукурудзинням, втікати до своїх. Повернувся тим же шляхом, прикриваючись димовою завісою, що сизою змією тягнулася полем, заповзаючи у лісосмугу.

Дмитро вкотився у розташування штабу полку.

– Дайте води! – попросив, перевівши подих.

Помічник подав йому свою флягу. Руки розвідника тремтіли. Зробивши кілька великих ковтків, Дмитро захрипів:

– Там... Там наші хлопці... Лежать... Загинули браття! Отак подурному... – сльози впереміжку з брудним потом текли його щоками. – А можна ж було відступити – і живі були б хлопці. Ех, командири, мать вашу...

– Ти що собі дозволяєш?! – вирячився комісар.

– А ти піди й подивися! – визвірився й собі Дмитро. – Угробили хлопців ні за цапову душу!

– Та я тебе!.. – комісар ладен був накинутися з кулаками на бійця.

– Припинити базікання! – гаркнув начальник штабу. І до командира полку: – Санітарам і легко пораненим треба негайно забрати тяжко поранених і балкою пробиратися на той бік Вовчої. А нам, браття, якомога довше протриматися. Сподіваюсь, от-от надійде підмога.

– Підготуватися до бою! – над окопами від взводу до взводу пронеслася команда.

Частина піхотинців зайняла оборону. А решта, взявши поранених – кого на плечі, кого на руки чи на паліччя, – поза лісосмугою почала просуватися балкою у напрямку річки.

Схоже, гітлерівці готувалися до нової атаки. Оминаючи хутір, з десяток танків нахабно наблизилося до лісосмуги і відкрило щільну стрільбу з кулеметів і гармат. Піхотинці припинили вогонь й залягли в окопах. Раптом запанувала тиша. Навіть було чути шелест листя на деревах. Німці подумали, що знищили супротивника і висадили автоматників для зачистки. Ті, вихляючи позаду танків, із димових хмар насувалися все ближче й ближче.

– Вогонь! – пролунала команда.

І бійці, висунувшись, застрочили з автоматів. Кілька ворогів упало.

– Вогонь! – і знову лісосмуга ударила залпами.

Німецькі танки позадкували майже до хат. Та потім знову посунули на позиції піхотинців.

То був жорстокий нерівний бій. Чимало воїнів назавжди залишилося на цій землі поблизу хутора Червоного. Кулі не зважали ні на звання, ні на погони, ні на вік. Загинули й начальник штабу, і комісар, і українець Тимофій, і грузин Ілля, і росіянин Олексій, і дагестанець Алі, і багато інших бійців різних національностей. Об'єднала, здружила їх битва зі спільним ворогом – гітлерівським нацизмом.

Проутюживши окопи в лісосмузі, німецькі танки почали переслідувати бійців, які, втікаючи, розосередилися на полях, пагорбах і по балках. Декого й там дістали ворожі кулі. Та все ж частині бійців вдалося перебратися на той бік річки.

Танки, боячись потрапити у пастку, спинилися на високому березі над Вовчою і звідти вели прицільний вогонь. Пальба продовжувалась, аж доки із-за ліска не озвалася артилерія 91-ї стрілецької дивізії. Вибухи снарядів змусили фашистів швидко відступити до Катеринівки. Та довго втриматися там вони не змогли. Наступ радянських танків зірвав їхні плани на контратаку. 14 вересня Катеринівку було звільнено. Фашисти щодуху втікали. Їхній шлях лежав через хутір Червоний...

Гнат, опершись на похилений тин, із сумом спостерігав, як Катеринівською дорогою повз його хату на захід проносяться ворожі танки і вантажівки. Очі червоні від недосипання та пиятики – всі ці дні він тільки те й робив, що дудлив спирт, залишений «гер офіціром». І тут, як кажуть, про вовка помовка... Навпроти спинилася

та сама німецька вантажівка, відчинилися дверцята. Офіцер зміряв Гната ненависним поглядом і зі злістю випалив:

– Ти, швайн, не виконав моєго завдання! Замість того, щоб спіймати росіян солдат, ти сам пішов! Через тебе ми втратили три танки і багато солдат! Він скільки в машині лежить. І ти в цьому винуватий!

– Я ні в чому не винен, генералі, – ледве повертав п'яним язиком Гнат. – Я не бажав їм смерті. Я зробив усе так, як ви наказували.

– Ти предатель! Ти всіх предав! І своїх! І нас! Такі не мають права жити! – і з пістолета тричі вистрілив Гнату в голову. Той як стояв, так і повис на тині. Німецький офіцер хрюкнув дверцятами, і вантажівка, обдавши мертвого Гната курявою, покотилася геть.

7

А 15 вересня 91-а стрілецька дивізія звільнила хутір Червоний і продовжила переслідувати ворога запорізькими степами та балками, гнала, мов оскажених вовків, до Дніпра.

Над сплюндрованим, з поваленими тинами та посіченими деревами хутором запала моторошна тиша – було чути, як дзвенять одинокі джмелі та бджоли на пізніх жовтих квітках гірко буркуну. Під зраними яблунями і грушами рясно полискували розчервонілими бочками ще не достиглі збиті плоди. А між ними у неприродних позах лежали червоноармійці...

Стривожені хуторяни боязко, роззираючись, вибиралися з погребів і не йняли віри, що нарешті усе відгриміло, відгуло, відстріляло, віджахало. На деревах ні шелехне жоден лист. Мертва тиша. Страшна тиша. Здавалося, й нечасті хмари, біліючи боками, спинилися у височині. І сонце завмерло.

Першою отямилася знервована до божевілья Галина, поправила на голові хустину. Її очі у напівпіднятій погребі червоною блискалою. Сторожко, навшпиньки, притримуючи спідницю, аби не шурхотіла, поволеньки піднялася східцями, виглянула з-за дверей і напружено затихла. Туди-сюди очима і здивовано вигукнула:

– Ніде нікого! Ну, я побігла! – і вискочила за дверцята.

– І я з тобою! – кинулася услід Ольга. Вона вже не могла ні сидіти, ні встати в погребі. То терла скроні, то хрускала пальцями.

Губи її беззвучно ворушилися в молитві. Зачувши Галинин голос, мов тигриця, стрибнула до виходу.

Вони обидві, спотикаючись, городами помчали до густих темнолистих заростів терну, гледичії та глоду. Продиралися крізь високий сухостій колючих будяків та буркуну, не зважаючи на біль від подряпин на ногах, задихаючись від швидкого бігу, заголосили:

– Синочки мої, виходьте! Наші вигнали фашистів! Чуте? – щосили кричала Галина, здавалося, не горлом, а серцем.

– Донечки мої, вибирайтеся звідти! Закінчилися ваші страждання! – в голосі Ольги нуртувало ридання.

– Мамо, це ти?! – з куців почувся недовірливий приглушений парубочий голос.

– Та я, синочки! Я! Вилазьте! – Галина ладна була сама подертися в зарості.

– Зараз, мамо! Зачекайте хвилиночку!

І справді, розплітаючи та розводячи поперед себе колюче віття, показалися голови хлопців, за ними – двох дівчат і наостанок – третього молодика, Галининого небожа.

– Чи ви ціленькі? Чи не поранені? – Галина й Ольга, не витираючи сліз, обмацували та обтрушували своїх синів та дочок. – Бо тут таке творилося протягом двох діб – ми думали, кінець світу настав. Слава Богу, ви нівроку! І до Німеччини вас теперечки не поженуть. Яке то щастя! Спасибі нашим визволителям!

Ще трохи потопталися коло степової схованки і, взявшись за руки, як колись у дитинстві, поспіхом попрямували в хутір. Пекельна картина поставала перед ними. Всюди – на вулиці, в рівчаку, під тинами, в садках лежали тіла убитих піхотинців...

Вулицею руда конячка тягнула «лінійку». Її господар дід Ходик шкандибав поруч, тримаючи віжки. Позаду, взявши під пахву ціпок, дід Ягничка підштовхував візок. Коли «лінійка» порівнялася з Галининими синами та Ольгиними доньками, дід Ягничка, як ніколи похмурий, з-під сивих вусів наказав:

– Чому стали, парубки? Живі, здорові – то й добре. Беріть лопати та копайте братську могилу. Бачите, скільки солдатиків полягло. Вони й за вашу свободу воювали. Царство їм Небесне, – дід перехрестився.

Галина, швидко заблимавши, було заїкнулася:

– Та вони тільки з терну... – і замовкла, зустрівшись із суворим поглядом діда. Глянула на синів і тихо додала: – Там, у сарайчику, і лопати, й грабарки.

– За осокорами у кінці хутора молодиці вже копають. Приєднуйтеся й ви, – дід Ходик вказав пужалном вздовж ярка. – А ми з жінками підвозитимемо наших бідолаг.

Хлопці мотнулися у двір і за якусь хвилину з лопатами на плечах подалися на край хутора. Жінки вже зняли чорний шар землі, дісталися рудой глини.

Матері не випускали малих дітей на вулицю: мовляв, нащо їм бачити оте страхіття, що сотворили фашисти, чого доброго поперелякуються, усе життя заїкатимуться. Проте Рая упросила Федору:

– Матінко, пусти. Я вже доросла. Он яка! – і на мить стала навпроти неньки, її голівка дотягувалася до материного плеча. – Хочу знайти Петю, сина полку. Може він ще живий.

– А за малим Миколкою хто доглядатиме? Адже тітка Олеся теж піде допомагати.

– Мамо, я ненадовго. Лише Петю, сина полку, знайду – і примчу, – умовляла Рая.

– Та біжи вже, коза. Тільки не барись! – гукнула навздогін Федора.

Рая, від страху зціпивши кулачки, обходячи тіла мертвих бійців, сновигала хутором. І дісталася до старих осокорів. Там і побачила Петю. Він напівлежав, опершись об дерево. Під насунутою на лоб пілоткою відкриті сірі очі. Рая спочатку подумала, що він просто спочиває, тільки блідий дуже.

– Так ось де ти? Піднімайся! – і простягнула руки, щоб допомогти.

Та, помітивши велику червону пляму на гімнастерці на грудях, відсахнулася, дико верескнула. До неї кинулася Нінка, пригорнула, гладила голівку і примовляла:

– Заспокойся, дівчинко. Йому вже не боляче. Його душа, безсмертна й чиста, витає десь тут, над нами. Їй, я впевнена, не хотілося б бачити тебе зарюмсаною. Петя, оце дитя, теж воював за наш хутір, тебе захищав. Та його, соколика, не пощадила чорна хмара... – згадавши сон, зиркнула в небо – на ньому невеличкі

світлі хмарки, пронизані сонячним промінням. Непомітно змахнула непрошену сльозу і торкнула Раю. – А тепер гайда додому. За малечєю приглянь. Ми поховаємо Петю як героя.

Дід Ходик і дід Ягничка з допомогою молодичь клали убитих упоперек «лінійки», підвозили до ями і акуратно спускали на траву. І так аж до надвечірньої пори. Дід Ягничка, завжди гомінкий, цього дня майже не розмовляв, наче заціпило. Врешті його прорвало:

– Які ж ви молоді! Вам би жити та жити! Дівчат кохати! Дітей ростити! – причитав, ретельно укладаючи на візок ще одного бійця. – І що ж то у вас за командири такі непутящі? З гвинтівками та автоматами відправили вас на битву з танками. Це треба зовсім голови не мати, щоб отак посилати. І що то у вас за розвідка, яка не спромоглася дізнатися, де ворог ховається? Та то не розвідка, а сонна тетеря. Сподівались на удачу? А гітлеряки, гади, все продумали та й розставили пастки.

– Ну, чого ти там бубониш? – сердито перепинив його балачку дід Ходик, сумний і зосереджений. – І без твоїх мудрувань тоскно.

– Я і помовчав би, та душа кричить, – виправдовувався дід Ягничка. – Якщо розібратися, то хлопців погубили чийсь безпечність, нехлюйство, безвідповідальність. Як на мене, я б тих командирів під трибунал віддав! – зі злістю мовив дід Ягничка.

– Та про який трибунал ти лепечеш?! Хто розбиратиметься? Но-о! – смикнув віжки дід Ходик, спрямовуючи коня мимо багряної плями крові на обочині вулиці. – Все спишуть на війну, як на виправдання свого головотяпства. Мовляв, боїв не буває без жертв. Сподіваюсь, скоро почуєш чи прочитаєш про це в газетах.

– Та невже ж совість їх не гризтиме все життя? – ледве не плачучи, прохрипів дід, його душив розпач.

– Хтозна. Хвалитимуться перемогами та розповідатимуть дітям і онукам, що ці піхотинці у нерівному бою з гітлерівцями проявили дива героїзму, відволікли значні сили ворога, дали можливість нашим військам просунутися далеко вперед і тим самим прискорили звільнення, скажімо, Запоріжжя та Дніпропетровська. Переможців не судять. А ти плещеш своїм язиком про якийсь трибунал. Добре, що у нас тут енкагебе немає, а то б за такі речі ти точно загуркотів під трибунал, – застеріг дід Ходик. – Но-о, мила! Но-о!

Дід Ягничка засопів глибоко, як ковальський міх. Довго мовчав, підштовхуючи «лінійку», і врешті безнадійно промимрив:

– Мабуть, ти правий. Може статися, що командири, які послали оцих хлопців на смерть, і забудуть про них, і не згадуватимуть, і докори сумління їх не гризтимуть, а всі свої промахи валитимуть на війну. Ех, хлопці ви наші дорогенькі... Нещасні ваші неньки...

А помітивши біля майданчика горбок з написом: «Achtung! Mines», де німці зарили шестеро своїх солдатів, дід Ягничка спитав:

– Що з цими варварами робитимемо?

– Діждемося саперів – хай розмінюють. А то ці зайди ще й після смерті мститимуться, – буркнув дід Ходик. – Треба б чимось огородити, аби дівтора туди не полізла та не підірвалася.

– Може тимчасово колючим гіллям накрити? Он скілюги його валяється.

– Накриємо.

– А може там немає ніяких мін?

– Не будемо ризикувати. Дочекаємося саперів.

Коли поклали на траву ще одну партію убитих червоноармійців, дід Ходик заглянув у яму, наполовину чорну, наполовину з рудої глини, і мовив копачам:

– Мала, хлопці. Ще ж у лісосмузі скільки наших лежить. І в балці – там фашисти поранених добивали. Так що рийте удвічі ширшу. Та й на пару штиків треба заглибити.

Молодики перевели дух, поплювали в долоні та й знову взялися до роботи.

Поховання відбулося під вечір. Дно могили устелили запашним сіном. Бо ж де взяти стільки дощок та тканини на труни? На нього дбайливо уклали тіла червоноармійців – ногами на схід, головами на захід, щоб, за висловом діда Ягнички, піхотинці щоранку «бачили», як сходить сонце над землею, яку вони захищали. Зверху знову накидали товстий шар сіна.

– Земля вам пухом, визволителі наші славні! Царство Небесне душам вашим! Хай у Вирії вічною буде пам'ять про вас! – з цими словами, знявши картуза, дід Ходик першим узяв жменю рудої глини, низько вклонившись сивою головою загиблим, і кинув її у могилу. І так тричі.

За ним так само кидали глину усі дорослі та підлітки. А тоді копачі запрацювали лопатами... Жінки відійшли убік і, схлипуючи, утирали очі хустинками або просто фартушками. Малеча, яку до краю могили не підпустили, тепер мовчки горнулася до материних спідниць.

Наприкінці похорон дівчата в темних косинках убрали надмогильний горб вінками осінніх квітів – і тими, що росли в палісадниках хуторян, і зібраними на довколишніх полях.

І тут раптово після довгого ясного дня налетіла темна-претемна хмара, затулила сонце. Нінка так і сіпнулася усім тілом, боязко вчепилася в руку Федори, її напружене тіло тремтіло, наче його біла пропасниця.

– Ти чого?

– Та хмара... Точнісінько така, як мені явилася уві сні, – Нінка не зводила широко розплющених сірих очей з великої дощової хмари, що, наче велетенський танк, насувалася на хутір.

– Заспокойся, подруго. З цієї хмари не стримлять дула кулеметів, – Федора пригорнула Нінку. – Візьми себе в руки.

Шугонули блискавки, розкотисто ударив грім – раз, вдруге, втретє. Луна покотилася у степову далечінь і затихла десь за Вовчою, за шелюгами. З-поза лісосмуги потягнуло й запахло дощем.

– То небо віддає останні почесті нашим бійцям, – тремким голосом проронила Нінка.

– Істинно так!

Тільки Федора промовила це, як хлинув густий рівний дощ, благодать Божа. Змивав пил та кіптяву з листя дерев і сухих трав. Задзвенів цимбалами об майже сухе пагіння кукурудзи. Здавалося, він рясніше поливав ті місця, де пролилася людська кров. І ставала чорна земля червоною.

Замість епілогу

Через день після похорону, коли земля, напоєна дощем, потряхла, хуторяни взялися готувати поля навколо хутора до сівби озимої пшениці. Живі думають про живе. Запрягали у плужки та борони двох немолодих коней, що zostалися у дворах діда Ягнички та діда Ходика, трьох волів та корів. Подекуди впрягалися й самі, тягнучи борони. Не потикалися лише на поле вздовж лісосмуги, де точилися бої. Там могли zostатися снаряди, протипіхотні міни та ще якась зараза. Лякали й три німецькі танки, підбиті піхотинцями.

Та мирне життя в хуторі, як і в навколишніх селах – Катеринівці, Садовому, Сорочиному, Трудовому тощо – поступово налагоджувалося. Люди, переживши важкі роки фашистської окупації, наполегливо працювали заради перемоги, миру і волі.

А тим часом 503-й стрілецький полк у складі 63-го стрілецького корпусу 91-ї стрілецької дивізії 51-ї армії, поповнений молодими бійцями, відігнав гітлерівців до Дніпра і взяв курс на Мелітополь. Там ворог звів міцні укріплення і збирався стримати потужний натиск радянських військ. Розумів, якщо не встоїть, то відкрий дорогу на Крим. І таки не встояв. Дивізія буквально увірвалася в місто, вибила гітлерівців з південних околиць. Знищила понад дві тисячі німецьких солдатів і офіцерів, 32 гармати, 13 танків. І 23 жовтня 1943 року повністю оволоділа містом. За участь у боях за здобуття міста Мелітополя їй було присвоєно почесне найменування Мелітопольська. То була перша крупна помста піхотинців за втрачених товаришів поблизу хутора Червоного.

Потім ще були звитяжні перемоги: 8 квітня 1944 року дивізія здійснила кидок через озеро Сиваш до Криму, 11 квітня звільнила Армянськ, 13-го – Сімферополь, 10 травня – Севастополь. А вже з червня у складі 1-го та 2-го Прибалтійських та Ленінградського фронтів звільняла Прибалтику, Курляндію. За роки війни дивізія пройшла славний бойовий шлях від Сталінграда до Балтійського моря. А це 7265 виснажливих і небезпечних кілометрів. Звільнила 1139 населених пунктів та залізничних станцій, знищила 260 ворожих танків та самоходок, понад 400 гармат, 266 мінометів, 18 літаків, 550 броньованих автомашин, понад 28 тисяч гітлерівців, взяла в полон майже 2 тисячі особового складу ворожого війська.

Щоправда, про бойові втрати полку і дивізії в радянській пресі не прийнято було розповідати. Інакше довелося б називати при-

чини невдач, прорахунків, а також і тих, хто до них причетний. Ці засекречені дані ніяк не пасували до безлічі орденів та медалей на грудях фронтовиків і перш за все генералів, маршалів. І нагадувати про це – вважалося кидати тінь на перемогу. Цього не могла допустити правляча компартія і підпорядковані їй владні органи та засоби масової інформації. Хоча, як відомо, радянських бійців у роки війни, за заниженими офіційними підрахунками, загинуло втричі більше, ніж ворогів. Тільки громадян України – понад 10 мільйонів.

...Нерідко на до зубів озброєних гітлерівців червоні командири кидали полки з однією гвинтівкою на трьох бійців. Особливо на початку війни. З цього розряду і нерівний бій під хутором Червоним: з гвинтівками та автоматами – супроти танків... До розпаду Союзу РСР заборонялося згадувати про штрафні батальйони, заго-роджувальні загони, які розстрілювали своїх, якщо вони відступали під тиском ворога, а також про репресії так званої контррозвідки щодо бійців і командирів. Це свідчило, що життя людей нічого не вартувало. І це одна із причин того, що так багато у нашій землі безіменних могил та без вісті зниклих людей. Спасибі пошуковцям за те, що чимало їх вдалося відшукати та встановити імена...

Розформували дивізію після закінчення другої Світової війни влітку 1945 року – свою місію вона виконала. В її історію назавжди вкарбувалися трагічні події, що відбувалися 12-15 вересня 1943 року в хуторі Червоному та його околицях. Як нагадування про ті і героїчні, і трагічні події, як увічнення пам'яті полеглих – пам'ятник, встановлений вдячними мешканцями та родичами загиблих над братською могилою. Навколо нього – червоні квіти різних відтінків. Пам'ятати та шанувати – теж про-яв патріотизму.

7 липня 2015 (7523) року.

Про автора

Стус Віктор Іванович – автор дев’яти книг, що побачили світ у період з 2011 по 2015 роки, а саме трьох романів: «Помста атлантів. Стріла для мудреця», «Арійський Спас», «Зловити характерника», десяти повістей: «Цариця Амага – донька мага», «Чуні», «Біолокатор», «Повернення з іносвіту», «Привид у храмі», «Клейноди у спадок», «Запізніле прозріння», «Таємниця Берегині», «Судний день на Покрову», «Пастка», а також трьох десятків оповідань, сімдесяти байок у прозі під загальною назвою «Байки – казки і навпаки».

Автор – член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України, заслужений журналіст України, заслужений журналіст Автономної Республіки Крим. Народився 1 лютого 1946 року. Ріс на Запоріжжі – в селах Михайлівському та Трудовому Новомиколаївського району. У 1959 році закінчив Новоукраїнську семирічку, у 1963-му – Новомиколаївську середню школу, у 1966-му – радіолокаційне відділення Дніпропетровського механічного технікуму, у 1972-му – філологічний факультет Дніпропетровського держуніверситету. Працював у районних, міських та всеукраїнських періодичних виданнях, зокрема починав свою журналістську діяльність на посаді літпрацівника редакції районної газети «Приорільська правда» в смт. Царичанка Дніпропетровської області (1969), через рік – старшим кореспондентом районної газети «Ленінським шляхом» в смт. Новомиколаївка Запорізької області. Після служби в армії в 1974 році працював у районній газеті «Дніпровські вогні» у м. Вільнянську на Запоріжжі. У період з 1982-го до 1997-го трудився – два роки заступником редактора, а потім редактором районної газети «Путь Ильича», перейменованої у «Судакский вестник», з 1999-го до 2013-го – завідувачем відділу та заступником головного редактора урядової «Кримської газети». Співпрацював із редакціями газет «Демократична

Україна», «Сільський час», «Фермерське господарство», «Труд», «Комсомольская правда» в Украине», «Огни маяка». Нині мешкає в м. Сімферополь.

Нагороджений срібною медаллю Нестора Літописця (2000), Золотою медаллю української журналістики (2011). У кримських республіканських журналістських конкурсах йому присвоювалися звання «Журналіст року» (2008) та «Журналіст року друкованих ЗМІ» (2009). Лауреат Всеукраїнської літературної премії імені Степана Руданського (2013).

З творами автора можна познайомитися на сайтах, набравши українською: «Віктор Стус – про автора» або «Віктор Стус – офіційний сайт».

Літературно-художнє видання

Віктор Іванович Стус

Пастка

Автор висловлює щиру подяку колишньому директору історико-краєзнавчого музею Трудової середньої школи Валентині Троцькій, сільському голові Трудової сільради Володимиру Питьку, колишнім мешканкам хутора Червоний – очевидцям Раїсі Пилипенко, Олександрі Коломоєць, колишньому зв'язківцю 503-го стрілецького полку Дмитру Бельовцеву, колишньому військовому фельдшеру Ніні Сорочиній, пошуковцям Трудової середньої школи, які зібрали та люб'язно надали цікаву інформацію про події, що відбувалися у вересні 1943 року в хуторі Червоному.

В авторській редакції

Літературний редактор *Микола Калінін*
Верстка *Сидоренко А. Т.*

На обкладинці знімок *Віктора Стулія*:
Такий вигляд має нині меморіал на
околиці колишнього хутора Червоного.

Підписано до друку 26.08.2015 р. Формат 60x84^{1/16}
Папір офсетний. Гарнітура Georgia. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 3,49. Умовн. фарбо-відб. 3,96.
Тираж 100 прим. Зам. № 2377.

Віддруковано у комунальному підприємстві
“Запорізька міська друкарня “Дніпровський металург”.
69057, м. Запоріжжя, вул. Антенна, 4.
Тел.: 34-13-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 1909 від 18.08. 2004 р.